

Wiesław Caban, Stanisław Wiech

Badania nad stosunkami polsko-rosyjskimi XIX wieku w środowisku kieleckich historyków

**The Researches on Polish–Russian Relations in the 19th Century
Conducted by Historians from the City of Kielce**

Abstract: Historians from Kielce, affiliated with the Institute of History of the Jan Kochanowski University, started their research on Polish–Russian relations in the 19th century in the 1990s. They focused on three key issues: the first concerns the fate of the Poles in the Russian Empire, including their service in the Russian army and their exiles to Siberia. The second issue concerns the history of the Russian administration, political police and the Polish society in the Polish Kingdom and in so-called 9 western provinces of the Russian Empire (Lithuania, Belarus, Ukraine). The third issue concerns the problem of russification of the Polish educational system. The initiator of the first topic is Wiesław Caban. The second research, on the history of the society and the Russian administration in the Polish Kingdom and western provinces, was initiated and carried out by Stanisław Wiech. And the problem of russification of the educational system is the domain of Adam Massalski.

The researches on Polish–Russian relations in the 19th century, carried out at the Institute of History of Jan Kochanowski University, were conducted in a close cooperation with Russian historians. The results of these studies were presented at several international conferences organized in Poland (Warsaw, Kielce, Krakow) and Russia (Moscow, St. Petersburg, Rostov Veliky Novgorod, Nizhny Novgorod, Ryazan, Krasnodar, Omsk, Tomsk, Barnaul). Overall, the historians from Kielce devoted dozens of monographs, several compact source publications and more than one hundred treatises and articles to the problems of the Russian topics.

Keywords: 19th century, Polish–Russian relations, Kielce, historiography

Zygmunt Łukawski, publikując w 1978 roku swoje opracowanie dotyczące ludności polskiej w Rosji w ramach serii wydawniczej „Biblioteka Polonijna”, stwierdził, że literatura z zakresu dziejów Polaków

w Rosji jest bardzo uboga¹. Niewątpliwie od tamtej pory liczba publikacji niepomiarowo wzrosła. Prace historyków polskich poświęcone były przede wszystkim syberyjskiej zsyłce², wkładowi Polaków w badania naukowe³ oraz Polonii petersburskiej⁴. Dziejami Polaków w Rosji interesowała się również historiografia radziecka po drugiej wojnie światowej, a pierwszeństwo mają tu prace Władimira A. Dżakowa⁵. Po zmianach politycznych 1991 roku zainteresowanie historią Polaków w Rosji nabrało swego rodzaju przyspieszenia, ale odnosi się to w dużej mierze do dziejów polskiej zsyłki, którymi zajmują się historycy z uniwersytetów syberyjskich⁶. Wyjątkiem jest tu m.in. praca Tamary M. Smirnowej⁷ poświęcona polskim stowarzyszeniom w Sankt-Petersburgu na przełomie XIX i XX wieku. Autorka na podstawie zachowanych źródeł normatywnych i materiałów sprawozdawczych publikowanych w prasie petersburskiej przedstawiła wszechstronną działalność społeczno-kulturalną i dobroczynną polskich organizacji. Nie spełnia natomiast oczekiwań badacza dziejów Polaków w Petersburgu wydawnictwo, które ukazało się w 2010 roku w Moskwie w serii „Россия в мемуарах”, bo złożyły się na nie jedynie publikowane już w XIX wieku pamiętniki czterech Polaków⁸.

Problematyka rosyjska w badaniach historyków kieleckich wystąpiła stosunkowo późno, bo dopiero w latach 90. XX wieku, kiedy

- 1 Z. Łukawski, *Ludność polska w Rosji 1863-1914*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1978, s. 7.
- 2 Przykładowo por.: W. Śliwowska, *Zesłańcy polscy w Imperium Rosyjskim w pierwszej połowie XIX wieku*, Warszawa 1998; A. Kuczyński, *Syberia. 400 lat polskiej diaspory*, Krzeszowice 2007.
- 3 Przykładowo por.: J. Różewicz, *Polsko-rosyjskie powiązania naukowe (1725-1918)*, Wrocław 1984.
- 4 Przykładowo por.: L. Bazyłow, *Polacy w Petersburgu*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1984.
- 5 Przykładowo por.: W. Dżakow, *Polscy przyjaciele Tarasa Szewczenki*, Warszawa 1964; G. Sapargalijew, W. Dżakow, *Polacy w Kazachstanie w XIX wieku*, Warszawa 1982.
- 6 Przykładowo por.: С. А. Мулина, *Мигранты поневоле. Адаптация ссыльных участников польского восстания 1863 года в Западной Сибири*, Санкт-Петербург 2012; Л. К. Островский, *Поляки в Западной Сибири (1890-е–1930-е годы)*, Новосибирск 2011; В. П. Микитюк, Т. П. Мосунова, Е. Г. Неклюдов, *Род Поклевских-Козелл*, Екатеринбург 2014.
- 7 Т. М. Смирнова, *Польские общества в Санкт-Петербурге. Конец XIX – начало XX века*, Санкт-Петербург 2013.
- 8 Chodzi o wydawnictwo *Поляки в Петербурге в первой половине XIX века*, Москва 2010, ss. 910. Wydawcy ograniczyli się do przedruku fragmentów z trzech pamiętników autorstwa: Stanisława Morawskiego (1802-1853), Tadeusza Bobrowskiego (1829-1894) i Adama Honorego Kirkora (1819-1886). Te fragmenty składają się na 50% objętości wydawnictwa, a pozostałe 50% to przedruk nie tyle pamiętników, co rozprawek i swego rodzaju refleksji Józefa Przeclawskiego (1799-1879) dotyczących polityki ugody wobec Rosji. Szerzej por.: W. Caban, *Droga Józefa Przeclawskiego do ugody z Rosją*, [w:] *Między irredentą a kolaboracją. Postawy społeczeństwa polskiego wobec zaborców*, red. S. Kalemka i N. Kasperek, Olsztyn 1999, s. 81-95.

pojawiła się możliwość korzystania z archiwów rosyjskich. Historycy kieleccy, związani głównie z Instytutem Historii Uniwersytetu Jana Kochanowskiego, swoje badania koncentrują wokół trzech problemów. Pierwszy odnosi się do losów Polaków w Imperium Rosyjskim, w tym syberyjskiej zsyłki, drugi – do dziejów administracji rosyjskiej w Królestwie Polskim i w guberniach północno-zachodnich i południowo-zachodnich oraz dziejów społeczności rosyjskiej w Królestwie Polskim, trzeci natomiast dotyczy rusyfikacji szkolnictwa polskiego. Inicjatorem badań nad losami Polaków w Imperium Rosyjskim jest Wiesław Caban, dziejami administracji rosyjskiej zajmuje się Stanisław Wiech, a problematyką rusyfikacji szkolnictwa – Adam Massalski.

W środowisku kieleckim prowadzone są też, chociaż w ograniczonym zakresie, badania dotyczące problematyki pojednania polsko-rosyjskiego w XIX wieku oraz współpracy na linii Warszawa – Petersburg. Chodzi tu przede wszystkim o prace Jerzego Szczepańskiego i Mariusza Nowaka⁹.

- 9 Przykładowo por.: J. Szczepański, *Księżę Ksawery Drucki-Lubecki (1778-1846)*, Warszawa 2008, ss. 278, w szczególności rozdział IV-V; tenże, *W mundurze członka rosyjskiej Rady Stanu. Petersburski rozdział w działalności Ksawerego Druckiego-Lubeckiego (1830-1846)*, [w:] *Między irredentą a kolaboracją. Postawy społeczeństwa polskiego w latach niewoli – „W obcym mundurze”*, red. L. Michalska-Bracha, M. Korybut-Marciniak, Warszawa 2013, s. 139-149; tenże, *Czy polityka księcia Ksawerego Druckiego-Lubeckiego wobec Rosji była realistyczna?*, [w:] *Lojalizm czy realizm? Polacy wobec władzy rosyjskiej w XIX wieku*, red. M. Nowak, J. Szczepański, Warszawa 2013, s. 19-33; tenże, *Wielki Księżę Konstanty a sprawa polska. Przy okazji lektury rosyjskiej biografii wielkiego księcia Konstantego*, „*Studia Historyczne*”, t. 51, z. 2 (202), s. 225-237; tenże, *Nowe rosyjskie badania nad epoką Mikołaja I (przy okazji lektury prac L. W. Wyskoczkiwa: Imperator Mikołaj I: Człowiek i monarcha (Sankt-Petersburg 2001) i Mikołaj I (Moskwa 2006))*, „*Wrocławskie Studia Wschodnie*”, t. 13, 2009, s. 127-141; tenże, *Новые российские исследования эпохи Николая I (по материалам: Выскоцков Л. В. Император Николай I: Человек и государь) (СПб., 2001) и «Николай I» (М., 2006)*, [w:] «*Вестник Ленинградского государственного университета имени А. С. Пушкина. Научный журнал*», t. 4, 2012, № 1, История, s. 150-162; M. Nowak, *Aktywność polityczna Zygmunta Wielopolskiego – z dziejów myśli ugodowej w Królestwie Polskim w drugiej połowie XIX wieku*, Kielce 2013, ss. 434; tenże, *Królestwo Polskie w systemie ustrojowym Rosji w świetle poglądów Zygmunta Wielopolskiego (1833-1902)*, [w:] *Między Historią a Prawem*, red. P. Leszczyński, R. Nir, M. Szczerbiński, Gorzów Wielkopolski 2007, s. 167-178; tenże, *Aktywność polityczna lidera prawego skrzydła kieleckich ugodowców – Jana Popiela (1836-1911) w okresie kampanii wyborczej do Dumy Państwowej w latach 1906-1907*, [w:] *Z dziejów pewnego eksperymentu. Parlamentaryzm rosyjski na progu XX stulecia w kontekście kształtowania się świadomości politycznej narodów imperialnej Rosji*, red. A. Duszyk, K. Łatawiec, M. Mądzik, Radom 2008, s. 149-165; tenże, *Aktywność zachowawczych środowisk ziemiańskich guberni kieleckiej w czasie wyborów do rosyjskich dum państwowych w okresie rewolucji 1905-1907*, [w:] *Lokalne społeczności a konstytucje i uchwały sejmowe. Z dziejów parlamentaryzmu między Wisłą a Pilicą*, red. J. Muszyńska, J. Pielas, Kielce 2009, s. 145-163.

Tematyka rosyjska podejmowana w Instytucie Historii UJK realizowana jest w ramach projektów badawczych finansowanych przez Narodowy Program Rozwoju Humanistyki, Narodowe Centrum Nauki, Komitet Badań Naukowych, przy ścisłej współpracy z historykami rosyjskimi. Wyniki tych badań prezentowane były na międzynarodowych konferencjach organizowanych zarówno w Polsce (Warszawa, Kielce, Kraków), jak i w Rosji (Moskwa, Petersburg, Rostów, Nowogród Wielki, Niżny Nowogród, Riazań, Krasnodar, Omsk, Tomsk, Barnauł). W sumie historycy ośrodka kieleckiego poświęcili problematyce rosyjskiej kilkanaście opracowań monograficznych, kilka zwartych wydawnictw źródłowych oraz ponad 100 rozpraw i artykułów, z których pewna część została opublikowana w wydawnictwach rosyjskich oraz w wydawanym przez Instytut Historii UJK w Kielcach „Almanachu Historycznym”, którego redaktorami byli S. Wiech i W. Caban. Natomiast redaktorem ostatniego, siedemnastego tomu „Almanachu Historycznego”, który w całości poświęcony jest problematyce syberyjskiej, jest Jacek Legieć¹⁰.

Wiesław Caban, podejmując problematykę związaną z dziejami Polaków w Rosji, wiele miejsca poświęca służbie wojskowej Polaków z Królestwa Polskiego w armii rosyjskiej w latach 1831-1873¹¹. Po upadku powstania listopadowego Królestwo Polskie znalazło się w zmienionej sytuacji prawnoustrojowej. Zniesiona została liberalna konstytucja Królestwa Polskiego nadana przez cara Aleksandra I w 1815 roku, a w konsekwencji zlikwidowane zostało wojsko polskie. Z tą chwilą Polacy wcielani byli do armii rosyjskiej celem odbycia 15-20-letniej służby wojskowej. Tej właśnie problematyce poświęcona jest książka *Służba rekrutów Królestwa Polskiego w armii carskiej w latach 1831-1873*¹².

10 Tom ten zawiera referaty historyków polskich i rosyjskich wygłoszone na IV Kongresie Polskich Towarzystw Naukowych na Obczyźnie, Kraków, 4-7 września 2014, w ramach panelu syberyjskiego. Organizatorami kongresu były: Polska Akademia Umiejętności, Uniwersytet Jagielloński, Uniwersytet Jana Kochanowskiego i Uniwersytet Pedagogiczny im. Komisji Edukacji Narodowej.

11 Tę problematykę podejmował już Eligiusz Kozłowski, zasłużony badacz dziejów wojskowości polskiej, ale jego ustalenia opierały się wyłącznie na źródłach polskiego pochodzenia, stąd też mają one jedynie charakter wstępnych wyników. Niemniej jednak autor wysunął ciekawe postulaty badawcze. Por.: E. Kozłowski, *Służba Polaków w szeregach armii rosyjskiej (1832-1862)*, [w:] *Spółczesność Polskie XVIII i XIX wieku*, red. W. Kula, J. Leskiewiczowa, t. 6, Warszawa 1974, s. 122-134; tenże, *Armia, cz. 2, W armii rosyjskiej*, [w:] *Przemiany społeczne w Królestwie Polskim 1815-1864*, red. W. Kula, J. Leskiewiczowa, Wrocław 1979, s. 214-229.

12 Warszawa 2001, ss. 268.

Sprawą poboru rekrutów z Królestwa Polskiego do armii carskiej autor zainteresował się jeszcze w latach 80. XX wieku, kiedy to prowadził badania w archiwach Moskwy nad powstaniem styczniowym. W tym czasie zorientował się w skali wcielania byłych uczestników powstania styczniowego jako rekrutów do armii rosyjskiej¹³.

Datę początkową rozważań wyznacza rok 1831, bowiem z tą chwilą w armii rosyjskiej znaleźli się żołnierze powstania listopadowego, którzy dostali się do niewoli rosyjskiej. Data zamknięcia związana jest z rokiem 1873, kiedy to przygotowana została reforma wojskowa Dmitrija Milutina, zasadniczo zmieniająca kształt armii rosyjskiej.

W swoich rozważaniach autor skupił się na służbie szeregowych żołnierzy, którzy znaleźli się w armii rosyjskiej w wyniku prowadzonych corocznie poborów. Nadto uwzględnieni zostali żołnierze powstania listopadowego¹⁴, wzięci do niewoli partyzanci 1863 roku, z którymi postąpiono podobnie jak z uczestnikami powstania 1830-1831, spiskująca młodzież z lat 30. i 40., która została „oddana w sołdaty”. Uwzględniono także kantonistów. Do batalionów kantonistów kierowano, co prawda, kilkuletnie dzieci, ale po dojściu do odpowiedniego wieku kantonіści nadal odbywali wieloletnią służbę wojskową¹⁵.

Z punktu widzenia dziejów Polaków w Imperium Rosyjskim najważniejsze są dwa ostatnie rozdziały pracy, w których omówiono losy polskiego rekruta wywodzącego się głównie, tak jak zresztą w całym Imperium Rosyjskim, z chłopów i mieszczaństwa. W latach 1831-1873 wcielono do wojska rosyjskiego z Królestwa Polskiego ok. 330 tys. młodych Polaków. Pobór rekruta z Królestwa Polskiego odbywał się mniej więcej na tych samych zasadach, co w Rosji, czyli kierowano

13 Informacje takie znaleźć można było w słynnych zespołach 109 i 547, przechowywanych w Centralnym Gosudarstwiennym Archiwie Oktriabrskiej Rewolucji – CGAOR (obecnie Gosudarstwiennyj Archiw Rossijskoj Fiederacji – GARF) w Moskwie, aczkolwiek bardzo niechętnie je udostępniano. Dopiero po zmianach politycznych 1991 roku udało się w pełni wykorzystać te materiały. Praca ta nie mogłaby powstać bez wykorzystania materiałów źródłowych przechowywanych w tym archiwum oraz innych archiwach Moskwy i Petersburga. Nadto konieczna była kwerenda w Oddziale Wojennej Literatury Biblioteki Państwowej w Moskwie (d. Biblioteka im. Lenina), gdzie do 1991 roku autor nie miał wstępu.

14 Do problematyki tej autor powrócił ostatnio. Por.: *Wokół kwestii wcielania żołnierzy powstania listopadowego do armii carskiej*, [w:] *Wokół powstania listopadowego. Zbiór studiów*, red. H. Chudzio i J. Pezda, Kraków 2014, s. 263-270.

15 Szerzej por.: *Kantonіści z Królestwa Polskiego w armii carskiej w latach 1832-1856*, „Kwartalnik Historyczny”, t. 106, 1999, nr 2, s. 3-13.

się wskaźnikiem 4 osób spośród 1000 mieszkańców. Rekruci z Królestwa Polskiego stanowili ok. 10% ogółu wcielonych do armii rosyjskiej.

Około 70% wcielonych do wojska rosyjskiego odbywało służbę w zachodnich guberniach Imperium Rosyjskiego, w tym i w Królestwie Polskim. Dodać zaraz należy, że wskaźnik Polaków służących w Królestwie Polskim był daleko mniejszy i wynosił ok. 10%.

W wielu polskich syntetycznych opracowaniach historycznych upowszechniano mit¹⁶, że Polacy służyli głównie na Syberii i Kaukazie. Na ten mit złożyło się wiele czynników, m.in. przekonanie Polaków, że Syberią jest już obszar Imperium Rosyjskiego, który leży poza Kijowem. Najwięcej Polaków znalazło się na Syberii i Kaukazie tuż po upadku powstania listopadowego. Spośród wziętych wtedy do niewoli ok. 11 500 Polaków, ok. 40-50% znalazło się na Syberii i Kaukazie¹⁷.

Największa liczba rekrutów z Królestwa Polskiego kierowana była do służby w piechocie, co nie powinno być zaskoczeniem, ponieważ formacja ta stanowiła ok. 70% ogółu wojsk lądowych. Około 15% trafiało do kawalerii, a 5-7% do floty. Reszta służyła w wojskach wewnętrznych. Do różnego rodzaju jednostek składających się na tzw. wojska wewnętrzne trafiali przede wszystkim Żydzi z Królestwa Polskiego, którzy cechowali się ogólnym niedorozwojem fizycznym¹⁸.

Spośród ok. 330 tys. Polaków wcielonych do armii rosyjskiej, w rodzinne strony powrócił niewielki procent. Zasadnicza część zmarła z powodu niezwykle trudnych warunków służby, różnego rodzaju chorób, czy wreszcie zginęła w walce. W sumie, zdaniem autora, tylko z tych przyczyn nie wróciło w ojczyście strony ok. 75% Polaków, tj. ok.

16 O mitach powstałych wokół służby Polaków w armii carskiej zob. szerzej: W. Caban, *Mity wokół służby Polaków w armii rosyjskiej w XIX wieku*, [w:] *Mity i legendy w polskiej historii wojskowości*, t. 1, red. W. Caban i J. Smoliński przy współpracy J. Żaka, Kielce 2014, s. 200-207.

17 Służbie Polaków na Syberii i Kaukazie poświęca W. Caban także odrębne publikacje. Zob.: *Służba wojskowa Polaków na Kaukazie w latach 1831-1856*, [w:] *W kraju i na wychodźstwie. Księga pamiątkowa ofiarowana Profesorowi Stawomirowi Kalembe w sześćdziesięciolecie urodzin*, red. Z. Karpus, N. Kasperek, L. Kuk, J. Sobczak, Toruń–Olsztyn 2001, s. 725-743; tenże, *Służba wojskowa uczestników powstania listopadowego na Syberii i Kaukazie w latach 1831/32-1861*, [w:] *Polska a Syberia. Spotkania dwóch światów. Materiały z konferencji naukowej, Łódź 1-2 marca 2001*, red. A. Lech, Łódź 2001, s. 45-58; tenże, *W niewoli u Szamila*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska, Sectio F”, 2005, vol. 60, s. 55-62.

18 Szerzej zob. *Służba wojskowa Żydów z Królestwa Polskiego w armii carskiej w latach 1832-1873*, [w:] *Społeczeństwo, armia i polityka w dziejach Polski i Europy. Studia z dziejów politycznych i wojskowych dedykowane Profesorowi Benonowi Miśkiewiczowi z okazji jubileuszu siedemdziesięciolecia urodzin*, red. A. Czubiński, B. Lapis, C. Łuczak, Poznań 2002, s. 321-340.

247 tys. Natomiast ok. 13% Polaków pozostało w Imperium Rosyjskim. W tej grupie najwięcej było osób, które założyły rodziny. Oczywiście byli i tacy, którzy uznali powrót za bezcelowy, ponieważ nie wiedzieli, czy będzie tam ktoś, do kogo można wrócić po 15-25 latach służby, ani czy po powrocie będą mieli zapewnione jako takie warunki do dalszej egzystencji. Jeszcze inni uznali, że złożona przysięga wojskowa zobowiązuje ich do pozostania w Rosji¹⁹. Optymistycznie zakładając, do kraju powróciło ok. 12%.

Zagadnienia dotyczące służby Polaków w armii carskiej podejmuje również Jacek Legieć. Tej problematyce, odnoszącej się do lat 1874-1913, poświęcił opracowanie monograficzne²⁰ i ponad 20 artykułów i rozpraw w języku polskim, rosyjskim i angielskim.

Jednym z następstw klęski Rosji w wojnie krymskiej była reforma armii. Reformy wojskowe Dmitrija Milutina zmierzały do unowocześnienia armii. Wprowadzono nowe struktury, zmodernizowano uzbrojenie, dokonano zmian w zakresie szkolenia, wychowania i dyscypliny, a przede wszystkim skrócono czas służby. Wprowadzony został powszechny obowiązek służby wojskowej, która trwała kilka lat. Z tą chwilą powołany do wojska przestawał czuć się jak skazaniec. Jednym słowem – mógł snuć plany życiowe po powrocie do cywila.

Praca powstała w oparciu o szeroką bazę źródłową (archiwa i biblioteki polskie, rosyjskie i litewskie), druki, sprawozdania, poradniki (sprawoczone książki) oraz literaturę rosyjską. Pod koniec lat 90. XX wieku nastąpiła swego rodzaju eksplozja, jeżeli chodzi o zainteresowania badaczy dziejami armii rosyjskiej XIX wieku. Do wszystkich tych publikacji udało się Jackowi Legięciowi dotrzeć dzięki rosyjskim stronom internetowym. Praca Jacka Legięcia jest nie tylko pierwszą

19 O wpływie służby wojskowej na świadomość narodową szerzej zob.: *Wpływ służby Polaków w armii carskiej na świadomość narodową w dobie międzypowstaniowej*, [w:] *Przełomy w historii. XVI Powszechny Zjazd Historyków Polskich. Pamiętnik*, t. 2, cz. 2, Toruń 2000, s. 73-85; *Po służbie i na urlopie. Problem adaptacji dymisjonowanych i urlopowanych wojskowych w Królestwie Polskim w latach pięćdziesiątych-sześćdziesiątych XIX wieku*, „*Studia Historyczne*”, t. 43, 2000, z. 2, s. 235-250; *Pobór rekruta z Królestwa Polskiego do armii carskiej po upadku powstania styczniowego. Sposób na unifikację czy system represji?*, [w:] *Unifikacja za wszelką cenę. Sprawy polskie w polityce rosyjskiej na przełomie XIX i XX wieku. Studia i materiały*, red. A. Szwarz, P. Wieczorkiewicz, Warszawa 2002, s. 33-40; *Z problematyki katolickiego duszpasterstwa wojskowego w armii rosyjskiej w XIX wieku*, [w:] *Historia duszpasterstwa wojskowego na ziemiach polskich*, red. J. Ziółek, Lublin 2004, s. 261-274.

20 J. Legieć, *Służba rekrutów z Królestwa Polskiego w armii rosyjskiej w latach 1874-1913*, Kielce 2013, ss. 306.

publikacją w języku polskim poświęconą służbie rekruta z Królestwa Polskiego w armii rosyjskiej w latach 1874-1913, ale jest też w dużej mierze pierwszą publikacją w polskiej historiografii, która w tak szerokim i kompetentnym ujęciu pokazuje armię rosyjską tego okresu.

W latach 1874-1913 do armii rosyjskiej wcielono około miliona rekrutów z Królestwa Polskiego²¹. Tak samo, jak w odniesieniu do poprzedniego okresu, nie można mówić, że wskaźniki poborowych z Królestwa Polskiego były większe od przeciętnych z obszarów guberni centralnych Imperium Rosyjskiego. Owszem, ulegały one fluktuacjom, ale zależało to od wielu czynników i w skali całego omawianego okresu żołnierze z Królestwa Polskiego stanowili ok. 10% ogólnego składu armii rosyjskiej. Odbywali oni służbę w różnych rejonach Imperium Rosyjskiego – w zależności od potrzeb polityczno-militarnych, oraz we wszystkich rodzajach wojsk. Stacjonowali w garnizonach rozmieszczonych w Królestwie Polskim, w centralnych guberniach Rosji, na Kaukazie, Syberii i Dalekim Wschodzie.

Jacek Legieć wskazuje na wyraźnie lepsze warunki służby w armii carskiej po reformie D. Milutina²², w tym i dla mieszkańców Królestwa Polskiego. W dalszym ciągu, co prawda, były problemy z zapewnieniem posług religijnych, ale żołnierz z Królestwa Polskiego miał za to możliwość korzystania z polskich ksiązek i polskiej prasy. Jednym słowem, mieliśmy do czynienia ze swoistym paradoksem, bo kiedy w czasach Hurki i Apuchtina w Królestwie Polskim starano się prowadzić intensywną rusyfikację, w garnizonach w głębi Rosji czytano polskie książki i gazety, a nawet organizowano naukę pisania i czytania w tym języku.

W pracy Jacka Legiecia znajdują się interesujące wnioski dotyczące wpływu służby rekrutów z Królestwa Polskiego na „polską duszę” – i należą one do bardzo ciekawych ustaleń. Z lektury jego książki wynika jednoznacznie, że służba rekrutów z Królestwa Polskiego w ar-

21 Na temat liczby rekrutów z Królestwa Polskiego wcielonych do armii rosyjskiej szerzej zob.: *Polscy rekruci w armii rosyjskiej w latach 1874-1913 – liczebność i rozmieszczenie*, „Wrocławskie Studia Wschodnie”, t. 14, 2010, s. 9-26; wspólnie z W. Cabanem, *Poles in the Imperial Russian Army in the 19th Century. Number and Distribution*, [w:] *Russia: of the Tsars, of Bolsheviks, of the new Times*, Warszawa 2013, s. 25-38.

22 O poprawieniu się warunków służby, chyba najważniejszym zakresie, bo odnoszącym się do żywienia, zob.: J. Legieć, *Wyżywienie żołnierzy armii rosyjskiej na przełomie XIX i XX wieku*, „Wrocławskie Studia Wschodnie”, t. 14, 2013, s. 121-140.

mii rosyjskiej po reformie Milutina była daleko mniej uciążliwa niż w czasach Mikołaja I. Skala powrotów była nieporównywalnie większa, a i sama służba nie miała tak ujemnego wpływu na świadomość narodową Polaków, jak to było w poprzedniej epoce. Nie oznacza to, że krótsza służba wojskowa nie pozostawiała żadnych trwałych ubytków na zdrowiu. Z powodu utraty zdrowia rocznie z armii rosyjskiej zwalniano wiele tysięcy rekrutów. W czasie wojen ta liczba się podwajała. Dla władz i społeczeństwa inwalidzi wojskowi stanowili poważny problem. Pomoc była niewystarczająca i wiele osób żyło, a następnie umierało w nędzy²³.

Jacek Legieć w oddzielnych artykułach i rozprawach wiele miejsca poświęcił sprawie funkcjonowania rosyjskich urzędów w Królestwie Polskim, które odpowiedzialne były za przebieg poboru²⁴. Prace te jednocześnie można zaliczyć do drugiego nurtu badań prowadzonych w Instytucie Historii UJK, a mianowicie dziejów biurokracji rosyjskiej na ziemiach polskich.

Jacek Legieć w odrębnych publikacjach zajął się sprawami udziału Polaków w wojnie rosyjsko-tureckiej i rosyjsko-japońskiej. Obydwa te problemy czekają na swego historyka²⁵.

- 23 Szerzej por.: J. Legieć, *Działalność Komitetu Wielkiej Księżnej Elżbiety w Królestwie Polskim w latach 1914-1915*, [w:] *Dobroczytność i pomoc społeczna na ziemiach polskich w XIX, XX i na początku XXI wieku*, t. 1, red. M. Przeniosło, Kielce 2008, s. 75-88; tenże, *Organizacja pomocy dla rodzin żołnierzy armii rosyjskiej w czasie I wojny światowej*, [w:] *Od Rosji po Bliski Wschód*, red. D. Rogut, Żelów 2010, s. 47-69; tenże, *Działalność Komitetu Aleksiejewskiego w Królestwie Polskim 1904-1915 (na przykładzie guberni kieleckiej)*, [w:] *Dobroczytność i pomoc społeczna na ziemiach polskich w XIX, XX i na początku XXI wieku*, red. M. i M. Przeniosło, t. 2, Kielce 2010, s. 97-113.
- 24 Por.: *Urzędy ds. Powinności Wojskowej w Królestwie Polskim w latach 1874-1914*, [w:] *Dzieje biurokracji na ziemiach polskich*, t. 1, red. A. Górak, I. Łuć i D. Magier, Lublin-Siedlce 2008, s. 317-329; *Urzędy naczelników wojskowych w Radomiu po powstaniu styczniowym*, [w:] *Wojsko w Radomiu od średniowiecza po czasy współczesne*, red. D. Kupisz, Radom 2008, s. 101-113; *Urzędy naczelników wojskowych w Królestwie Polskim*, [w:] *Dzieje biurokracji*, t. 3, cz. 1, red. A. Górak, K. Latawiec, D. Magier, Lublin-Siedlce 2010, s. 301-317; *Ewidencja poborowych i rezerwistów w Królestwie Polskim w latach 1874-1914*, [w:] *Dzieje biurokracji*, t. 4, cz. 1, red. A. Górak, K. Latawiec, D. Magier, Lublin-Siedlce 2011, s. 515-527; *Korupcja w rosyjskim aparacie poborowym Królestwa Polskiego po wprowadzeniu powszechnego obowiązku służby wojskowej*, [w:] *Dzieje biurokracji*, t. 5, cz. 1, red. A. Gaca, A. Górak, Z. Naworski, Lublin-Toruń-Włocławek 2013, s. 471-486; *Sprawa Georgija Kolesnikowa we Włodawie. Przyczynek do dziejów korupcji w Urzędach ds. Powinności Wojskowej w Królestwie Polskim*, [w:] *Włodawa. Szkice z dziejów miasta w XX stuleciu*, red. M. Bem, A. Duszyk, K. Latawiec, Włodawa 2012, s. 65-77.
- 25 J. Legieć, *Mobilizacja armii rosyjskiej w czasie wojny z Japonią (1904-1905). Aspekty wojskowe, społeczne i ekonomiczne*, „*Almanach Historyczny*”, t. 14, 2013, s. 201-220; M. Kulik, J. Legieć, *O udziale Polaków w wojnie rosyjsko-japońskiej (wybrane problemy)*, [w:] *Mity i legendy w polskiej historii wojskowości*, t. 1, red. W. Caban i J. Smoliński przy współudziale J. Żaka, Kielce 2014, s. 235-242.

Swoje ustalenia badawcze w zakresie służby rekrutów z Królestwa Polskiego w armii rosyjskiej prezentował też na konferencjach w Petersburgu i Riazaniu. Materiały z tych sesji ukazały się drukiem²⁶.

Oprócz losów rekrutów z Królestwa Polskiego w armii rosyjskiej, w Instytucie Historii podejmowane są badania związane ze służbą Polaków w rosyjskim korpusie oficerskim. Tematyka ta znajduje się w kręgu zainteresowania Wiesława Cabana. W ciągu XIX wieku przez korpus oficerski przewinęło się ok. 20 tys. Polaków. Wstępnie można przyjąć, że w tej masie Polacy lub osoby polskiego pochodzenia z guberni północno-zachodnich i południowo-wschodnich stanowili ok. 60%, z Królestwa Polskiego – ok. 30% i z centralnych guberni Imperium Rosyjskiego – ok. 10%. Odtwarzanie karier Polaków czy osób polskiego pochodzenia w rosyjskim korpusie oficerskim nie jest łatwe. Główną przeszkodą są kłopoty w korzystaniu z archiwów rosyjskich, a zwłaszcza Rosyjskiego Państwowego Wojskowo-Historycznego Archiwum w Moskwie (RGWIA), w którym znajdują się akta personalne zawierające charakterystykę przebiegu służby wojskowej. Bez odpowiedniej analizy tych akt trudno miarodajnie wypowiadać się na temat roli i miejsca Polaków w carskim korpusie oficerskim. Jest to zadanie dla zespołu badawczego, najlepiej polsko-rosyjskiego. Trudno jest też dotrzeć do spuścizny piśmienniczej, a bez pamiętników, wspomnień czy listów niemożliwe jest odtworzenie obrazu życia codziennego kadry oficerskiej polskiego pochodzenia i – co bardzo istotne – wzajemnych relacji między Polakami a Rosjanami.

W dorobku Wiesława Cabana znajduje się kilka publikacji poświęconych motywom wstępowania Polaków do rosyjskiego korpusu wojskowego, wybranym karierom i wkładowi Polaków w rozwój rosyjskiej sztuki wojskowej²⁷.

- 26 Я. Легеч, *Частные мобилизации в Царстве Польском во время русско-японской войны*, [w:] *Военная история России XIX-XX веков. Сборник научных статей*, red. А. В. Аранович, Санкт-Петербург 2011, s. 205-216; tenże, *Солдаты из Царства Польского в Русской армии во время Русско-турецкой войны 1877-1878*, [w:] *Генерал М. Д. Скобелев и его время (к 170-летию со дня его рождения)*, red. П. В. Акулшин, И. Н. Гребенкин, Рязань 2014, s. 158-166.
- 27 W. Śliwowska, W. Caban, *Polacy w carskim korpusie oficerskim w latach 1832-1873. Stan i potrzeby badań*, [w:] *Polacy i osoby polskiego pochodzenia w siłach zbrojnych i policji państw obcych*, red. A. i Z. Judyccy, Toruń 2001, s. 484-495; W. Caban, *Oficerowie rosyjscy polskiego pochodzenia wobec wojny krymskiej*, [w:] *Polacy i ziemie polskie w dobie wojny krymskiej*, red. J. Borejsza, G. Bąbiak, Warszawa 2008, s. 126-134; tenże, *Polacy w carskim korpusie oficerskim w XIX wieku. Casus Ksawerego Branickiego i Józefa Lubomirskiego*, [w:] *Od najazdów pogańskich dotąd są państwa Waszej*

Natomiast ostatnio udało mu się we współpracy z Jerzym Szczepańskim opublikować pamiętnik Polaka noszącego rosyjski mundur generalski. Ku zaskoczeniu ów pamiętnik został odnaleziony nie w rosyjskich archiwach, a właśnie w polskim archiwum w Londynie. Aleksander Skolimowski, bo o nim tu mowa, wspomnienia napisał po rosyjsku²⁸.

W badaniach Wiesława Cabana nad losami Polaków w Rosji ważne miejsce zajmuje syberyjska zsyłka. Losy Polaków zesłanych do karnej służby wojskowej na linię orenburską zostały przedstawione w biografii Bronisława Zaleskiego (1820-1880). Trafił on na linię orenburską, podobnie jak wielu młodych Polaków z Królestwa Polskiego i obszaru dzisiejszej Litwy, Białorusi i Ukrainy, za szerzenie idei niepodległościowych²⁹. Następne publikacje poświęcone były życiu codziennemu polskich zesłańców i losom wybranych osób. Niektóre z nich powstały we współpracy z Lidią Michalską-Brachą³⁰. Prob-

Królewskiej Mości spokojne... Studia ofiarowane w siedemdziesiątą rocznicę urodzin profesorowi Karolowi Olejnikowi, red. Z. Pilarczyk, M. Franz, Toruń 2008, s. 245-256; tenże, *Поляки в российских военно-учебных заведениях в XIX веке. Мотивы поступления и карьеры*, [w:] *История польско-российских отношений в сфере науки*, red. Н. А. Макаров, Москва 2010, s. 25-28; tenże, *W służbie imperium, czy ofiary imperium? Polacy w carskim korpusie oficerskim w XIX wieku*, [w:] *Ofiary imperium. Imperia jako ofiary. 44 spojrzenia*, red. A. Nowak, Warszawa 2010, s. 214-226; tenże, *Wkład oficerów Polaków i osób polskiego pochodzenia w rozwój rosyjskiej nauki w XIX wieku*, „Wrocławskie Studia Wschodnie”, t. 15, 2011, s. 99-119; tenże, *Stanowisko Polaków z carskiego korpusu oficerskiego wobec powstania styczniowego*, [w:] *W obcym mundurze. Między irredentą a kolaboracją. Postawy społeczeństwa polskiego w latach niewoli*, red. L. Michalska-Bracha, M. Korybut-Marciniak, Warszawa 2013, s. 47-56.

28 *Polak w carskim mundurze. Wspomnienia Aleksandra Skolimowskiego (1817-1895)*, wstęp, oprac. i red. W. Caban, J. Szczepański, tłum. Ł. Guldon przy współpracy W. Cabana i J. Szczepańskiego, Kielce 2015, ss. 239.

29 W. Caban, *Z Orenburga do Paryża. Bronisław Zaleski 1820-1880*, Kielce 2006, ss. 248.

30 Tenże, *Nieznane listy księdza Krzysztofa Szwerwickiego z Syberii*, „Almanach Historyczny”, t. 6, 2004, s. 415-423; tenże, *Dom syberyjski polskich zesłańców politycznych w latach czterdziestych-siedemdziesiątych XIX wieku*, [w:] *Dom – spotkanie przestrzeni prywatnej i publicznej na tle przemian cywilizacyjnych XIX i XX wieku. Zbiór studiów*, red. Z. Opacki, D. Płaza-Opacka, Gdańsk 2008, s. 107-119; tenże, *Сибирский дневник Юlyана Плаубич Сабинского как источник жизни поляков ссыльных в Сибирь в I половине XIX в.*, [w:] *Сибирская деревня: история современное состояние и перспективы развития*, Омск 2010, s. 339-348; tenże, *Польские ссыльные в Западной Сибири в XIX веке. Идеи выживания и освобождения*, [w:] *Сибирская деревня: история, современное состояние и перспективы развития*, Омск 2014, s. 46-58; tenże, *Ostatnie publikacje w Omsku na temat polskiej zsyłki na Syberię Zachodnią*, „Wrocławskie Studia Wschodnie”, t. 17, 2013, s. 187-194; tenże, *Zsyłka Polaków na Syberię w XIX wieku. Przegląd publikacji polskich i rosyjskich/radzieckich*, „Przegląd Historyczny”, t. 105, 2014, z. 4, s. 99-123; tenże, *Pomysły na przetrwanie, wolność i niepodległość polskich zesłańców politycznych na Syberii w XIX wieku (do 1914 roku). Część I. Pomysły na przetrwanie*, „Respectus Philologicus”, 2015, nr 27 (32), s. 115-132; W. Caban, L. Michalska-Bracha,

lematyka syberyjskiej zsyłki występuje też w pracach Jacka Legiecia i Stanisława Wiecha³¹.

Badania nad syberyjską zsyłką uległy intensyfikacji, ponieważ pracownicy Instytutu Historii we współpracy z naukowcami z Państwowego Agrarnego Uniwersytetu im. Piotra Stołypina w Omsku realizują w ramach Narodowego Programu Rozwoju Humanistyki (NPRH) projekt badawczy pod kierunkiem Wiesława Cabana pt. „Polscy zesłańcy na Syberii Zachodniej w drugiej połowie XVIII wieku – XIX wieku w oczach Rosjan i ludności syberyjskiej”. Tematyka ta pojawia się również w ramach projektu „Pamiętniki i listy polskich autorów z ziem zabranych (Litwa, Białoruś, Ukraina) w latach 1795-1918”, realizowanego w ramach NPRH. Zespół badawczy, którym kieruje Wiesław Caban, stanowią historycy z kilku ośrodków akademickich z Polski oraz Litwy, Białorusi i Ukrainy.

Funkcjonowanie administracji rosyjskiej w Królestwie Polskim i w guberniach północno-zachodnich oraz południowo-zachodnich, a także dzieje społeczności rosyjskiej w Królestwie Polskim to domena zainteresowań Stanisława Wiecha. Prace badawcze poświęcone problematyce rosyjskiej rozpoczął on od zagadnień dotyczących dziejów rosyjskiej policji politycznej na ziemiach polskich. Realizacja tego zadania wymagała żmudnych i kosztownych poszukiwań w archiwach rosyjskich. Po kilkuletniej kwerendzie archiwalnej prowadzonej w Moskwie i Petersburgu (1996-1998) S. Wiech złożył do Komitetu Badań

„Orenburski domek” Stanisława Miaskowskiego. Z badań nad lwowską kolekcją listów zesłańca postyczniowego (1863-1867), [w:] *Zesłańcy postyczniowi w Imperium Rosyjskim. Studia dedykowane profesor Wiktorii Śliwowskiej*, red. E. Niebelski, Lublin–Warszawa 2008, s. 177-190; W. Caban, L. Michalska-Bracha, *Obraz Sibiri w wspomnieniach krześcjanina Jęzacya Drygasa, osłannego pisle wosstania 1863 goda*, [w:] *Сибирская деревня: история, современное состояние и перспективы развития*, cz. 1, Omsk 2012, s. 356-362; W. Caban i L. Michalska-Bracha, *Kobiety powstania styczniowego na Syberii. Zestanki do Usola i Kunguru*, [w:] *Postawy i aktywność kobiet w czasie powstania styczniowego 1863-1864*, red. T. Kulak, J. Dufurat, M. Piotrowska-Marchewa, Wrocław 2013, s. 163-189; W. Caban, L. Michalska-Bracha, *Женщины-польки в Сибири после Январского восстания (на примере женщин сосланных в Усоне и Кунгур)*, [w:] *Поляки в Сибири: от повстанцев 1863 г. до современной Польши*, red. С. Леончик, Красноярск 2014, s. 7-26.

- 31 S. Vex, Я. Легеч, *Проблема переселений крестьян Царства Польского в Сибирь во второй половине XIX–начале XX века*, [w:] *Сибирская деревня: история, современность и перспективы развития*, cz. 1, Omsk 2012, s. 387-393; J. Legieć, S. Wiech, *Problem przesiedleń chłopów Królestwa Polskiego na Syberię w drugiej połowie XIX i na początku XX wieku*, „Almanach Historyczny”, t. 14, 2013, s. 151-169; S. Vex, Я. Легеч, *Поляки в Тюмени в конце XIX века и празднование ними сотой годовщины рождения А. Мицкевича в свете писем Ю. Краевского*, [w:] *Сибирская деревня: история, современное состояние, перспективы развития*, cz. 3, Omsk 2014, s. 3-14.

Naukowych wniosków o przyznanie środków finansowych na realizację trzyletniego grantu pt. „Żandarmeria w Królestwie Polskim 1866-1896. Społeczeństwo Królestwa Polskiego w ocenie i systemie rosyjskiego aparatu ucisku” (1998-2000). Przyznane przez Komitet wsparcie finansowe pozwoliło na zintensyfikowanie badań, których owocem stały się pierwsze w historiografii polskiej opracowania źródłowe, monografie i rozprawy naukowe poświęcone działalności rosyjskiej żandarmerii. W tej grupie publikacji za najcenniejsze należy uznać edycje źródłowe tajnych raportów żandarmerii z lat 1867-1872 i 1878³² oraz dwukrotnie wydawaną monografię poświęconą ocenom, jakie w drugiej połowie XIX wieku carska policja polityczna wystawiała społeczeństwu Królestwa Polskiego³³. Wspomniane opracowania uzupełniło kilkanaście rozpraw, mniejszych edycji źródłowych oraz artykułów dotyczących działalności rosyjskiej żandarmerii³⁴.

- 32 *Sytuacja polityczna Królestwa Polskiego w świetle tajnych raportów naczelników Warszawskiego Okręgu Żandarmerii z lat 1867-1872 i 1878*, oprac. S. Wiech, W. Caban, Kielce 1999, ss. 310.
- 33 S. Wiech, *Społeczeństwo Królestwa Polskiego w oczach carskiej policji politycznej (1866-1896)*, Kielce 2002, ss. 439 (wyd. 2, Kielce 2010).
- 34 Zob.: S. Wiech, *Raport naczelnika Warszawskiego Okręgu Żandarmerii gen. Platona Fredericksa z 1867 r. o stanie politycznym Królestwa Polskiego*, „Czasy Nowożytnie”, t. 3, 1997, s. 151-164; tenże, *Raport naczelnika Warszawskiego Okręgu Żandarmerii o sytuacji politycznej Królestwa Polskiego w 1868 r.*, „Przegląd Historyczny”, t. 89, 1998, z. 1, s. 87-107; tenże, *Projekt organizacji rosyjskich służb agenturalnych w Królestwie Polskim w 1897 r. skierowanych do walki z polskim ruchem narodowym i robotniczym*, „Przegląd Historyczny”, t. 89, 1998, z. 4, s. 589-605; tenże, *Walka o wpływy na tajną policję i agenturę Królestwa Polskiego w latach 1866-1900*, „Kwartalnik Historyczny”, t. 106, 1999, z. 2, s. 15-31; tenże, *Rola i udział żandarmerii w walce z Kościołem rzymskokatolickim w Królestwie Polskim w latach 1864-1905*, „Kwartalnik Historyczny”, t. 107, 2000, nr 1, s. 25-61; tenże, *Służba Polaków w żandarmerii Królestwa Polskiego w latach 1815-1896*, [w:] *Księga pamiątkowa ofiarowana Profesorowi Sławomirowi Kalembce w sześćdziesięciopięciolate urodzin*, red. Z. Karpus, N. Kasparek, L. Kuk, J. Sobczak, Toruń–Olsztyn 2001, s. 161-170; tenże, *Ludność żydowska Królestwa Polskiego w świetle raportów żandarmerii (1866-1896)*, [w:] *Ortodoksja. Emancypacja. Asymilacja. Studia z dziejów ludności żydowskiej na ziemiach polskich w okresie rozbiorów*, red. K. Zieliński, M. Adamczyk-Garbowska, Lublin 2003, s. 119-140; tenże, *Arystokracja Królestwa Polskiego w świetle ocen carskiej policji politycznej (1864-1914)*, [w:] *Dwór – wieś – plebania na ziemiach polskich w XIX i XX wieku. Profesorowi Mieczysławowi B. Markowskiemu w trzydziestolecie pracy naukowej*, red. W. Caban, R. Rencz, M. Przeniosło, J. Gapys, Kielce 2003, s. 35-42; tenże, *Władze carskie wobec przemian społeczno-gospodarczych wsi Królestwa Polskiego w dobie powułaszczeniowej (1864-1914)*, „Studia Ekonomiczno-Społeczne”, t. 5, 2004, s. 91-108; tenże, *Organizacja, działalność i walka żandarmerii o miejsce w strukturze władz Królestwa Polskiego po upadku powstania styczniowego (1864-1900)*, [w:] *Rosja i Europa Wschodnia: „imperiologia” stosowana*, red. A. Nowak, Kraków 2006, s. 281-305; tenże, *Публикация и познавательная ценность источников военного и полицейского происхождения в изучении истории польских земель в составе Российской империи во второй половине XIX века*, [w:] *Сотрудничество российских и польских историков: достижения, проблемы, перспективы. Изучение и публикация исторических источников в России и Польше*, ред. Н. А. Макаров, Москва 2011, s. 93-107.

Studia nad dziejami rosyjskiej żandarmerii stanowiły dla S. Wiecha punkt wyjścia do podjęcia kolejnego wyzwania, jakim było rozpoczęcie badań oraz przygotowanie rozpraw naukowych na temat obecności, pozycji i wpływu Rosjan, głównie korpusu urzędniczego w Królestwie Polskim. Opublikowane na ten temat artykuły i źródła, analizujące funkcjonowanie rosyjskiej administracji w Królestwie Polskim, w znaczącym stopniu przyczyniły się do pogłębienia stanu wiedzy na temat roli Rosjan jako wykonawców i kreatorów polityki wewnętrznej Cesarstwa Rosyjskiego³⁵.

W nurcie badań S. Wiecha nad dziejami biurokracji rosyjskiej w Królestwie Polskim wyodrębnić można kilka zagadnień, którym autor poświęcił obszerne studia i rozprawy. Problemy te dotyczyły głównie stosunku władz rosyjskich do powstań narodowych³⁶, ze-

- 35 Zob. S. Wiech, *Rosyjski korpus administracyjny w dziele likwidacji odrębności Królestwa Polskiego (1866-1896). Ogląd w świetle materiałów żandarmerii*, [w:] *Między Odrą i Dnieprem. Wyznania i narody*, cz. 2, red. T. Stegner, Gdańsk 2000, s. 33-81; tenże, *Lustracje urzędników administracji państwowej Królestwa Polskiego w latach 1866-1873*, [w:] *Między irredentą a kolaboracją. Polacy w czas zaborów wobec obcych władz i systemów politycznych*, red. S. Kalemka, N. Kasperek, Olsztyn 2001, s. 77-96; S. Wiech, W. Caban, *Misja polityczna W. G. Smorodina w Królestwie Polskim w drugiej połowie XIX i na początku XX w.*, [w:] *Unifikacja za wszelką cenę. Sprawy polskie w polityce rosyjskiej na przełomie XIX i XX wieku. Studia i materiały*, red. A. Szwarz, P. Wieczorkiewicz, Warszawa 2002, s. 211-225; S. Wiech, *Notatka Aleksandra Koszelowa o sprawach Królestwa Polskiego z 1866 r.*, [w:] *Unifikacja za wszelką cenę. Sprawy polskie w polityce rosyjskiej na przełomie XIX i XX wieku. Studia i materiały*, red. A. Szwarz, P. Wieczorkiewicz, Warszawa 2002, s. 191-209; tenże, *Administracja rosyjska Królestwa Polskiego wobec wizyty cesarza Franciszka Józefa w Krakowie w 1880 r.*, „Kwartalnik Historyczny”, t. 112, 2005, z. 4, s. 47-72; tenże, *Rosyjski personel urzędniczy w Kielcach w II połowie XIX wieku*, [w:] *Kielczanie w życiu miasta i regionu w XIX i XX wieku*, red. U. Oettingen, Kielce 2006, s. 61-79; tenże, *Русские в провинции и в столице Королевства Польского во второй половине XIX века*, [w:] *Столица и провинция в истории России и Польши. К пятидесятилетию Соглашения о научном сотрудничестве между Российской академией наук и Польской академией наук*, red. Н. А. Макаров, Л. П. Марней, Б. В. Носов, Москва 2008, s. 149-175; tenże, *Napływ, obecność i znaczenie Rosjan w administracji Królestwa Polskiego w drugiej połowie XIX w.*, „Вісник лагунського національного університету імені Тараса Шевченка”, 2012, № 21, ч. 2, s. 165-185; tenże, *Русские в Царстве Польском во второй половине XIX в. и начале XX в.*, „Studia Slavica et Balcanica Petropolitana”, 2013, nr 2, s. 198-215; tenże, *Między pragmatyzmem a serwilizmem. Charakterystyka postaw i zachowań urzędników Królestwa Polskiego po upadku powstania styczniowego w ocenie carskiej policji politycznej*, [w:] *Między irredentą a kolaboracją. Postawy społeczeństwa polskiego w latach niewoli – „W obcym mundurze”*, red. L. Michalska-Bracha, M. Korybut-Marciniak, Warszawa 2013, s. 199-210.
- 36 S. Wiech, *Motywy powstania styczniowego w raportach żandarmerii Królestwa Polskiego (1866-1896)*, [w:] *Epilog styczniowej insurekcji 1863 roku*, red. E. Niebelski, Lublin 2006, s. 97-113; tenże, *Echa powstania listopadowego w raportach naczelnika III Oddziału Własnej Jego Cesarskiej Mości Kancelarii generała Aleksandra Benkendorfa*, [w:] *Na szlakach powstania listopadowego*, red. N. Kasperek, A. Szmyt, Olsztyn 2014, s. 157-176; tenże, *Католическое духовенство и Январское восстание в глазах и документах жандармерии Царства Польского*, [w:] *К 150-летию*

słańców politycznych³⁷ oraz Kościoła katolickiego, w tym szczególnie ludności unickiej³⁸.

Wykraczając poza obszar tematu biurokracji rosyjskiej badania zaowocowały wreszcie szczegółowymi studiami poświęconymi urzędom generałów-gubernatorów w Rosji i w Królestwie Polskim³⁹. Od strony

Январского восстания в Польше: Польские ссыльные в Новгородской губернии. Сборник материалов международной научной конференции, Великий Новгород 2013, s. 29-43; tenże, Январское восстание 1863 г. в воспоминаниях петроковского губернатора К.К. Миллера, [w:] Польское Январское восстание 1863 года и исторические судьбы России и Польши, red. H. A. Макаров, Л. П. Марней, Б. В. Носов, Москва 2014, s. 81-95; tenże, „O wojnę powszechną... prosimy Cię Panie”. Zandarmeria rosyjska wobec groźby wybuchu wojny europejskiej, [w:] Społeczeństwo polskie w dobie I wojny światowej i wojny polsko-bolszewickiej, red. R. Kołodziejczyk, Kielce 2001, s. 73-88.

- 37 S. Wiech, *Sybiracy w administracji Królestwa Polskiego w pierwszym dziesięcioleciu po upadku powstania styczniowego*, [w:] *Polacy w nauce, gospodarce i administracji na Syberii w XIX i na początku XX wieku*, red. A. Kuczyński, Wrocław 2007, s. 9-28; tenże, *Władze Królestwa Polskiego wobec byłych zesłańców i emigrantów – uczestników powstania styczniowego (1863-1883)*, [w:] *Zesłańcy postyczniowi w Imperium Rosyjskim. Studia dedykowane Profesor Wiktorii Śliwowskiej*, red. E. Niebelski, Lublin–Warszawa 2008, s. 223-248; S. Wiech, J. Legieć, *Проблема переселений крестьян Царства Польского в Сибирь во второй половине XIX – начале XX века*, [w:] *Сибирская деревня: история, современное состояние, перспективы развития. Сборник научных трудов*, cz. 1, Омск 2012, s. 387-392; tuchże, *Поляки в Тюмени в конце XIX века и празднование ими сотой годовщины рождения Адама Мицкевича в свете писем Ю. Краевского*, [w:] *Сибирская деревня: история, современное состояние, перспективы развития*, cz. 2, *Материалы X Международной научно-практической конференции, посвященной 60-летию освоения целинных и залежных земель (Омск, 23-26 апреля 2014)*, red. Т. Н. Золотова, В. В. Слабодцкая, Н. А. Томилова, Омск 2014, s. 5-14; S. Wiech, *Ссылка участников январского восстания в свете воспоминаний Василия Берви-Флеровского*, Омск 2015 [w druku].
- 38 S. Wiech, *Walka o dusze czy o narodowość? Polityka rosyjska wobec Kościoła greckokatolickiego w Królestwie Polskim w latach 1864-1905*, „*Nasza Przyszłość*”, t. 92, 1999, s. 267-309; tenże, *Stosunek władz rosyjskich do duchowieństwa rzymskokatolickiego w Królestwie Polskim w latach 1864-1905*, „*Almanach Historyczny*”, t. 6, *Kościół w życiu narodu i państwa polskiego. Prace ofiarowane Księdzu Profesorowi Danielowi Olszewskiemu w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, Kielce 2004, s. 129-152; tenże, *Pod naporem prawosławia. Z dziejów oporu unitów w Królestwie Polskim i na zesłaniu*, „*Kwartalnik Historyczny*”, t. 117, 2010, z. 3, s. 5-50; tenże, *Kwestia Kościoła greckokatolickiego w polityce władz rosyjskich po upadku powstania styczniowego*, [w:] *Ofiary imperium. Imperia jako ofiary. 44 spojrzenia*, red. A. Nowak, Warszawa 2010, s. 238-253.
- 39 S. Wiech, *Urząd generał-gubernatora w Rosji i w Królestwie Polskim*, „*Czasopismo Prawno-Historyczne*”, t. 59, 2007, z. 1, s. 51-86; tenże, *Warszawscy generał-gubernatorzy w systemie zarządzania Królestwem Polskim*, [w:] *Dzieje biurokracji na ziemiach polskich*, t. I, red. A. Górak, I. Łuć, D. Magier, Lublin–Siedlce 2008, s. 283-315; tenże, *Epoka reakcji i „pieriedyszki”. Wileńscy generałowie-gubernatorzy wobec problemu polskiej własności ziemskiej w latach 1864-1884*, „*Kwartalnik Historyczny*”, t. 115, 2008, nr 2, s. 53-98; tenże, *Memoriały generałów-gubernatorów jako źródło historyczne. Uwagi na temat funkcjonowania kancelarii generałów-gubernatorów, wartości poznawczej dokumentów oraz edycji źródeł*, [w:] *Teoria i praktyka edytorstwa źródeł XIX wieku*, red. J. Sikorska-Kulesza, Warszawa 2015 [w druku]; tenże, *Uwagi na temat funkcjonowania Kancelarii Warszawskiego Generała-Gubernatora u schyłku XIX i na początku XX wieku*, [w:] *Dzieje biurokracji na ziemiach polskich*, t. VI, red. A. Górak, Lublin 2015 [w druku].

edycji źródeł historycznych poświęconych stosunkom polsko-rosyjskim w XIX wieku najważniejszą była dwujęzyczna rosyjsko-polska publikacja dwóch raportów warszawskich generałów-gubernatorów: Piotra Albiedyńskiego i Pawła Szuwałowa⁴⁰. Wspomniana publikacja, nawiązująca do wydanego w 1898 roku w Londynie memoriału Aleksandra Imeretyńskiego⁴¹, była pierwszym od 110 lat przedsięwzięciem naukowym podjętym przez historyków polskich w celu edycji raportów politycznych wielkorządców Królestwa Polskiego.

Opracowane przez S. Wiecha wydawnictwo źródłowe, wraz z wieloma innymi artykułami naukowymi⁴², dało podstawę do napisania pełnej biografii jednego z najbardziej liberalnych dygnitarzy rosyjskich w Królestwie Polskim – Piotra Albiedyńskiego, pt. „Dyktatura serca na zachodnich rubieżach Cesarstwa Rosyjskiego. Dzieje kariery wojskowo-urzędniczej Piotra Albiedyńskiego (1826-1883)”⁴³. Główną bazą źródłową opublikowanej przez S. Wiecha w 2010 roku monografii poświęconej Piotrowi Albiedyńskiemu, który pełnił urząd generała-gubernatora kolejno w Kraju Nadbałtyckim, w Kraju Północno-Zachodnim (guberni litewskich) oraz w Królestwie Polskim, były materiały zebrane w archiwach i bibliotekach Moskwy, Petersburga, Rygi, Wilna i Warszawy. Biografia Albiedyńskiego otwiera w historiografii polskiej nowy nurt badań, gdyż stanowi pierwszą monografię poświęconą najwyższemu przedstawicielowi władz rosyjskich na zachodnich rubieżach Cesarstwa Rosyjskiego i do tej pory jest jedyną biografią nietypowego reprezentanta rosyjskiej biurokracji z czasów

40 *Warszawscy generałowie-gubernatorzy o sytuacji społeczno-politycznej Królestwa Polskiego. Raporty Albiedyńskiego i Szuwałowa z lat 1881 i 1896*, oprac. S. Wiech, Kielce 2007, ss. 255.

41 *Tajne dokumenty rządu rosyjskiego w sprawach polskich. Memoriał ks. Imeretyńskiego. Protokoły Komitetu Ministrów. Nota Kancelarii Komitetu Ministrów*, Londyn 1898.

42 Zob.: S. Wiech, *Rządy warszawskiego generała-gubernatora Piotra Albiedyńskiego – lata nadziei, lata żłudeń*, [w:] *Unifikacja za wszelką cenę. Sprawy polskie w polityce rosyjskiej na przełomie XIX i XX wieku. Studia i materiały*, red. A. Szwarz, P. Wieczorkiewicz, Warszawa 2002, s. 83-114; tenże, *Raport warszawskiego generała-gubernatora Piotra Albiedyńskiego z 7 I 1881 r. – nieudana próba przeprowadzenia w Królestwie Polskim reform społeczno-politycznych*, [w:] *Ku niepodległej. Ścieżki polskie i francuskie 1795-1918*, red. M. Willaume, Lublin 2005, s. 289-302; tenże, *Memoriał wileński generała-gubernatora z 9/21 grudnia 1879 roku w sprawie zniesienia kontrybucji (podatku procentowego) nałożonej na ziemiaństwo polskie*, „Respectus Philologicus”, 2007, nr 12 (17), s. 186-199; tenże, *Miejsce polskich pedagogów w guberniach zabranych w pierwszej połowie XIX w. na przykładzie Aleksandra Mickiewicza (1801-1871)*, [w:] *Akademie nauk, uniwersytety, organizacje nauki. Polsko-rosyjskie relacje w sferze nauki XVIII-XX w.*, red. L. Zasztowt, Warszawa 2013, s. 401-420.

43 Tenże, *„Dyktatura serca” na zachodnich rubieżach Cesarstwa Rosyjskiego. Dzieje kariery wojskowo-urzędniczej Piotra Albiedyńskiego (1826-1883)*, Kielce 2010, ss. 314.

panowania Mikołaja I, Aleksandra II i Aleksandra III, pełniącego najwyższy urząd w Królestwie Polskim.

Prowadzone przez S. Wiecha badania nad stosunkami polsko-rosyjskimi w XIX wieku oraz pogłębiania na ten temat wiedza zostały wykorzystywane przy redagowaniu prac poświęconych rewolucji 1905 roku w Królestwie Polskim i w Rosji⁴⁴ oraz spisaniu dziejów politycznych Królestwa Polskiego i ziem zabranych za lata 1831-1914. Ta ostatnia publikacja, zamieszczona w dwóch odrębnych tomach⁴⁵, stanowi część kilkunastotomowej, wielkiej historii Polski, której powstanie zainicjowało Muzeum Historii Polski w Warszawie. Warto nadmienić, że w publikacjach S. Wiecha dotyczących stosunków polsko-rosyjskich w XIX wieku, obok monografii i rozpraw naukowych znaczące miejsce zajmują recenzje⁴⁶ oraz tłumaczenia artykułów rosyjskich historyków i rosyjskich źródeł⁴⁷.

W ostatnich latach S. Wiech podjął wysiłek przeprowadzenia wraz z Jackiem Legieciem szerokiej kwerendy archiwalnej i bibliotecznej zmierzającej do pozyskania określonej grupy przekazów źródłowych,

- 44 *Rewolucja 1905-1907 w Królestwie Polskim i w Rosji*, red. M. Przeniosło, S. Wiech, Kielce 2005, ss. 250.
- 45 S. Wiech, *Królestwo i ziemie zabrane 1831-1855*, [w:] *Historie Polski w XIX wieku*, red. A. Nowak, t. 2, *Historie polityczne*, cz. 1, Warszawa 2013, s. 151-215; tenże, *Królestwo i zabór rosyjski w latach 1856-1914*, [w:] *Historie Polski w XIX wieku*, red. A. Nowak, t. 3, *Historie polityczne*, cz. 2, Warszawa 2013, s. 7-260.
- 46 Tenże, *Egidijus Aleksandravičius, Antanas Kulakauskas, Pod władzą carów. Litwa w XIX wieku, przełożyła Beata Kałęba*, *Kraków 2003*, 417 s., „Almanach Historyczny”, t. 7, 2005, s. 267-272; tenże, *Wiktoria Śliwowska, Ucieczki z Sybiru*, Warszawa 2005, 444 s., „Almanach Historyczny”, t. 8, 2006, s. 215-217; S. Wiech, *Cenne studium o historii ustroju społeczno-politycznego Rosji w XIX i na początku XX wieku. Uwagi w związku z książką Andrieja Siergiejewicza Minakowa, Gubernatorskij korpus i centialnaja Włost: problema wzaimootnoszenij (po materiałom gubernij Czernoziemnogo centra wtorej połowiny XIX – naczala XX ww.)*, *Izdatskijskij Dom „Orlik”, Orzeł 2011*, ss. 488, „Czasopismo Prawno-Historyczne”, t. 63, 2011, z. 2, s. 425-433; tenże, *Russland an der Ostsee. Imperiale Strategien der Macht und Kulturelle Wahrnehmungsmuster (16. bis 20. Jahrhundert)*, Hg. Karsten Brüggemann i Bradley D. Woodworth, Wien, Köln, Weimar 2012, Böhlau Verlag, ss. 423, *Quellen und Studien zur baltischen Geschichte, Bd. 22*, „Kwartalnik Historyczny”, t. 121, 2014, nr 3, s. 642-648; tenże, *Eugeniusz Niebelski, Tunka. Syberyjskie losy księży zesłańców 1863 roku*, *Polskie Towarzystwo Ludoznawcze, Wrocław 2011*, ss. 394, „Kwartalnik Historyczny”, t. 112, 2014, s. 750-755.
- 47 T. A. Dworieckaja, *Biskup Adam Stanisław Krasiński na zesłaniu w Wiatce*, „Almanach Historyczny”, t. 3, 2001, s. 109-121 (tłum. z rosyjskiego S. Wiech); A. J. Zacharowa, *Wkład naukowy Siergieja W. Jastriemskiego – zesłańca politycznego z lat 1886-1896 w poznanie języka i folkloru Jakutów*, „Almanach Historyczny”, t. 3, 2001, s. 123-133 (tłum. z rosyjskiego S. Wiech); S. Wiech, *Notatka Aleksandra Koszelowa o sprawach Królestwa Polskiego z 1866 r.*, [w:] *Unifikacja za wszelką cenę. Sprawy polskie w polityce rosyjskiej na przełomie XIX i XX wieku. Studia i materiały*, red. A. Szwarz, P. Wieczorkiewicz, Warszawa 2002, s. 191-209; *Warszawscy generałowie-gubernatorzy o sytuacji społeczno-politycznej Królestwa Polskiego. Raporty Albiedynskiego i Szuwałowa z lat 1881 i 1896*, oprac. S. Wiech, Kielce 2007, ss. 255.

by na ich podstawie dokonać usystematyzowania stanu wiedzy na temat istniejącej i cennej poznawczo rosyjskojęzycznej memuarystyki dotyczącej Królestwa Polskiego. Potrzeba zebrania, przybliżenia i oceny tych niekiedy wręcz nowatorskich materiałów jest tym bardziej ważna, że w polskich badaniach historycznych stosunkowo rzadko wykorzystywane są rosyjskie źródła pamiętnikarskie. Rozpoczęty w 2012 roku grant badawczy pt. „Królestwo Polskie i jego mieszkańcy w świetle rosyjskich wspomnień, pamiętników, relacji i dzienników. Zbiór bibliograficzny”, finansowany przez Narodowe Centrum Nauki, nawiązuje w dużym stopniu do osiągnięć w historiografii rosyjskiej Piotra A. Zajonczkowskiego, który przez 13 lat wydawał pod swoją redakcją zbiory dzienników i wspomnień dotyczących historii Rosji do 1917 roku („История дореволюционной России в дневниках и воспоминаниях. Аннотированный указатель книг и публикаций в журналах”, t. 1-5, Moskwa 1976-1989). W chwili obecnej realizowany pod kierownictwem S. Wiecha projekt badawczy jest już ukończony, a opublikowane opracowanie bibliograficzne zawiera szczegółowy opis ok. 200 rosyjskich pamiętników, dzienników i wspomnień, w tym znaczną liczbę rękopiśmiennych, które dotyczą Królestwa Polskiego i które udało się odnaleźć w rosyjskich bibliotekach i archiwach⁴⁸.

Kolejnym przedsięwzięciem naukowym zainicjowanym przez S. Wiecha jest nowy trzyletni projekt badawczy (2015-2018), finansowany przez Narodowe Centrum Nauki, pt. „Depolonizacja Ziem Zabrzanych (1864-1914). Koncepcje – mechanizmy decyzyjne – realizacja”. Celem rozpoczętych razem z J. Legieciem badań i prac naukowych jest zebranie, opisanie i usystematyzowanie najważniejszych źródeł archiwalnych, które możliwe są do pozyskania w rosyjskich, litewskich i ukraińskich archiwach i bibliotekach, i które ilustrują losy Polaków w zachodnich guberniach Cesarstwa Rosyjskiego, począwszy od powstania styczniowego, a skończywszy na pierwszej wojnie światowej. Finalnym efektem projektu będzie publikacja najcenniejszych dokumentów archiwalnych dotyczących dziejów guberni zachodnich, która pozwoli na wprowadzenie do obiegu naukowego nowej jakościowo i poznawczo kategorii źródeł.

48 S. Wiech, J. Legieć, *Królestwo Polskie i jego mieszkańcy w świetle rosyjskich wspomnień, pamiętników, relacji i dzienników. Zbiór bibliograficzny*, Kielce 2015, ss. 224.

W dalszych planach badawczych S. Wiecha dotyczących dziejów stosunków polsko-rosyjskich w XIX wieku przewidywane są badania i publikacje poświęcone biografii feldmarszałka Iosifa Hurki, pełniącego w latach 1883-1891 urząd warszawskiego generała-gubernatora, rosyjskiemu stanowi posiadania w Królestwie Polskim (rosyjskie majoraty). Planowana jest też edycja niektórych rosyjskich rękopiśmiennych źródeł memuarystycznych oraz wydanie źródeł archiwalnych dokumentujących działalność administracji rosyjskiej w guberniach zachodnich Cesarstwa Rosyjskiego, w tym szczególnie memoriałów wileńskich i kijowskich generałów-gubernatorów.

W trzecim nurcie, związanym – ogólnie mówiąc – z rusyfikacją szkolnictwa polskiego w Królestwie Polskim, powstały prace odnoszące się do polityki oświatowej władz carskich, dziejów szkolnictwa i roli nauczycieli – Rosjan. Problematyka ta została zainicjowana przez Adama Massalskiego. Najpierw wątek polityki oświatowej władz carskich pojawił się w jego pracy habilitacyjnej dotyczącej szkolnictwa średniego Kielc⁴⁹, a następnie w rozszerzonej wersji w opracowaniu na temat dziejów szkół średnich w dobie międzypowstaniowej⁵⁰. W dwóch kolejnych publikacjach A. Massalski omawia nieznaną sprawę związane z polityką oświatową Petersburga wobec szkolnictwa Królestwa Polskiego w kontekście roli, jaką spełniali nauczyciele – Rosjanie oraz zwierzchnicy szkół średnich, którzy byli albo Rosjanami, albo prezentowali wyjątkową lojalność wobec Petersburga⁵¹. Problematyce tej poświęcono także odrębne artykuły i rozprawy⁵².

49 A. Massalski, *Szkolnictwo średnie Kielc do roku 1862*, Kielce 1983, s. 302.

50 Tenże, *Szkoły średnie rządowe męskie na ziemi kielecko-radomskiej w latach 1833-1862*, Kielce 2001, ss. 337.

51 Tenże, *Zwierzchnicy rządowych szkół średnich w Królestwie Polskim w latach 1833-1862*, Kielce 2004, ss. 239, ilustracje; tenże, *Nauczyciele szkół średnich rządowych męskich w Królestwie Polskim 1833-1862*, Warszawa 2007, ss. 560.

52 Tenże, *Nauczyciele szkół średnich rządowych Królestwa Polskiego (1833-1862). Próba wstępnej charakterystyki społeczności*, „Acta Universitatis Wratislaviensis”, nr 1736, Prace Pedagogiczne, t. 107, Wrocław 1995, s. 27-58; tenże, *Nauczyciele szkół średnich w okresie międzypowstaniowym w miasteczkach Królestwa Polskiego*, [w:] *Miasteczka polskie w XIX i XX wieku. Z dziejów formowania się społeczności*, red. R. Kołodziejczyk, Kielce 1992, s. 265-279; tenże, *Nauczyciele szkoły powiatowej w Sandomierzu w latach 1833-1862*, „Notatnik Sandomierski”, 1993, nr 5, s. 13-22; *Dyrektorzy szkół średnich w Królestwie Polskim w latach 1833-1862. Szkic historyczno-społeczny*, „Kieleckie Studia Pedagogiczne i Psychologiczne”, t. 11, 1996, s. 125-151; tenże, *Tajny raport Pawła Muchanowa dla ministra A. S. Norowa z r. 1856. Przyczynek do dziejów oświaty polskiej w okresie międzypowstaniowym*, „Przegląd Historyczny”, t. 89, 1998, z. 3, s. 407-425.

Problematykę związaną z rosyjską polityką oświatową w Królestwie Polskim podejmuje również Ewa Kula⁵³. W 2012 roku ukazała się jej praca zwarta, zawierająca portret nauczycieli szkół średnich w Królestwie Polskim⁵⁴. Praca ta jest swego rodzaju podsumowaniem jej wieloletnich badań⁵⁵.

W polityce rusyfikacji oświaty w Królestwie Polskim po upadku powstania listopadowego bardzo ważną rolę spełniała Rada Wychowania Publicznego. Została ona powołana na mocy ustawy szkolnej z 1833 roku i pełniła zwierzchnią rolę wobec całego szkolnictwa w Królestwie Polskim. Wysiłkiem Ewy Kuli i Adama Massalskiego zostały opublikowane dwa tomy protokołów z posiedzeń Rady Wychowania Publicznego z lat 1845-1850. Publikacja tych materiałów źródłowych niewątpliwie przyczyni się do podejmowania badań nad polityką rusyfikacyjną w Królestwie Polskim. Do tej pory historycy oświaty, podejmując ten problem, mieli niewielkie możliwości badawcze, bo zasadnicze źródła zostały zniszczone w czasie drugiej wojny światowej. Na szczęście pewna grupa źródeł zachowała się w archiwach Petersburga i to do nich, dzięki otrzymaniu grantu w ramach Narodowego Centrum Nauki, udało się dotrzeć E. Kuli i A. Massalskiemu. Następnie w ich opracowaniu ukazało się dwutomowe wydawnictwo źródłowe⁵⁶.

53 Ewa Kula uzyskała stopień doktora z historii, a habilitację w zakresie pedagogiki.

54 *Opera et studio. Wizerunek nauczycieli rządowych szkół średnich w Królestwie Polskim w latach 1862-1873*, Kielce 2012.

55 E. Kula tej problematyce poświęciła jeszcze inne publikacje. Por.: E. Kula, *Zwierzchnicy gimnazjum męskiego w Kielcach w okresie przejściowym 1864-1873*, „Studia Pedagogiczne Akademii Świętokrzyskiej”, t. 14, 2003, s. 137-148; też, *Główny Instytut Pedagogiczny w Sankt Petersburgu (1828-1859) i jego rola w kształceniu nauczycieli dla szkół Królestwa Polskiego*, „Rozprawy z Dziejów Oświaty”, t. 47, 2010, s. 25-71; też, *Wychowankowie prawosławnych akademii duchownych uczący w szkołach średnich w Królestwie Polskim w okresie przejściowym*, [w:] *Człowiek – Idea – Dzieło. Prace dedykowane Pani Profesor Stefanii Walasek*, red. B. Jędrychowska, Wrocław 2013, s. 67-82 (artykuł opracowany w ramach projektu NCN); też, *Polityka kadrowa wobec nauczycieli gimnazjalnych w Królestwie Polskim w okresie przejściowym (na przykładzie gimnazjum w Radomiu)*, [w:] *Szkice z dziejów radomskiej oświaty*, red. A. Duszyk, K. Łatawiec, Radom 2014, s. 133-148 (artykuł opracowany w ramach projektu NCN); też, *Nauczyciele Rosjanie w szkołach średnich Królestwa Polskiego w okresie przejściowym (1864-1873)*, „Pedagogika”, red. K. Rędziński, M. Łopot, t. 23, 2014, s. 609-622; też, *Hrabia Dmitrij Andriejewicz Tołstoj (1823-1889) i jego reformatorska działalność oświatowa*, „Pedagogika”, red. K. Rędziński, M. Łopot, t. 22, 2014, s. 443-455.

56 *Rada Wychowania Publicznego w Królestwie Polskim w latach 1845-1850. Protokoły posiedzeń*, t. 1, *Lata 1845 i 1846*, wybór i oprac. E. Kula, A. Massalski, Łódź-Kielce 2014, ss. 558; *Rada Wychowania Publicznego w Królestwie Polskim w latach 1845-1850. Protokoły posiedzeń*, t. 2, *Lata 1848-1850*, wybór i oprac. E. Kula, A. Massalski, Łódź-Kielce 2015, ss. 550 (publikacja wydana w ramach projektu NCN).

Problematyka polityki rusyfikacyjnej w zakresie oświaty na przestrzeni XIX wieku pojawiła się też w pracach Wiesława Cabana⁵⁷, Barbary Szabat⁵⁸ i Małgorzaty Czapskiej⁵⁹.

Bibliografia

- Bazyłow L., *Polacy w Petersburgu*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1984.
- Caban W., *Dom syberyjski polskich zesłańców politycznych w latach czterdziestych-siedemdziesiątych XIX wieku*, [w:] *Dom – spotkanie przestrzeni prywatnej i publicznej na tle przemian cywilizacyjnych XIX i XX wieku. Zbiór studiów*, red. Z. Opacki, D. Płaza-Opacka, Gdańsk 2008.
- Caban W., *Droga Józefa Przecławskiego do ugody z Rosją*, [w:] *Między irredentą a kolaboracją. Postawy społeczeństwa polskiego wobec zaborców*, red. S. Kalembka i N. Kasperek, Olsztyn 1999.
- Caban W., *Mity wokół służby Polaków w armii rosyjskiej w XIX wieku*, [w:] *Mity i legendy w polskiej historii wojskowości*, t. 1, red. W. Caban i J. Smoliński przy współpracy J. Żaka, Kielce 2014.
- Caban W., *Nieznane listy księdza Krzysztofa Szwerwickiego z Syberii*, „Almanach Historyczny”, t. 6, 2004.
- Caban W., *Oficerowie rosyjscy polskiego pochodzenia wobec wojny krymskiej*, [w:] *Polacy i ziemie polskie w dobie wojny krymskiej*, red. J. Borejsza, G. Bąbiak, Warszawa 2008.
- Caban W., *Ostatnie publikacje w Omsku na temat polskiej zsyłki na Syberię Zachodnią*, „Wrocławskie Studia Wschodnie”, t. 17, 2013.
- Caban W., *Po służbie i na urlopie. Problem adaptacji dymisjonowanych i urlopowanych wojskowych w Królestwie Polskim w latach pięćdziesiątych-sześćdziesiątych XIX wieku*, „Studia Historyczne”, t. 43, 2000, z. 2.
- Caban W., *Po służbie i na urlopie. Problem adaptacji dymisjonowanych i urlopowanych wojskowych w Królestwie Polskim w latach pięćdziesiątych-sześćdziesiątych XIX wieku. Pobór rekruta z Królestwa Polskiego do armii carskiej po upadku powstania styczniowego. Sposób na unifikację czy system represji?*, [w:] *Unifikacja za wszelką cenę. Sprawy polskie*

57 W. Caban, *Szkolnictwo elementarne na ziemi kielecko-radomskiej (1809-1862)*, Kielce 1983, ss. 196; tenże, *Русские учителя в Королевстве Польском в XIX – начала XX века (столица – провинция)*, [w:] *Столица и провинция в истории России и Польши*, red. Б. Носов, Москва 2008, s. 198-211; Smorodinow W. G., *Moja służba w Warszawskim Okręgu Naukowym i zdarzenia ze szkolnego życia. Wspomnienia pedagoga*, oprac. W. Caban, B. Drozdowska, Kielce 2003.

58 B. Szabat, *Szkolnictwo początkowe Kielc i powiatu kieleckiego w latach 1864-1915*, Kielce 1983, ss. 254; też, *Walka o szkołę polską w okresie rewolucji 1905-1907 w guberni kieleckiej*, Kielce 2001, ss. 363.

59 M. Czapska, *Prywatne szkoły średnie w Królestwie Polskim w latach 1831-1862*, Kielce 2002, ss. 424.

- w polityce rosyjskiej na przełomie XIX i XX wieku. *Studia i materiały*, red. A. Szwarc, P. Wieczorkiewicz, Warszawa 2002.
- Caban W., *Po służbie i na urlopie. Problem adaptacji dymisjonowanych i urlopowanych wojskowych w Królestwie Polskim w latach pięćdziesiątych-sześćdziesiątych XIX wieku. Z problematyki katolickiego duszpasterstwa wojskowego w armii rosyjskiej w XIX wieku*, [w:] *Historia duszpasterstwa wojskowego na ziemiach polskich*, red. J. Ziółek, Lublin 2004.
- Caban W., *Polacy w carskim korpusie oficerskim w XIX wieku. Casus Ksawerego Branickiego i Józefa Lubomirskiego*, [w:] *Od najazdów pogańskich dotąd są państwa Waszej Królewskiej Mości spokojne... Studia ofiarowane w siedemdziesiątą rocznicę urodzin profesorowi Karolowi Olejnikowi*, red. Z. Pilarczyk, M. Franz, Toruń 2008.
- Caban W., *Pomysły na przetrwanie, wolność i niepodległość polskich zesańców politycznych na Syberii w XIX wieku (do 1914 roku). Część I. Pomysły na przetrwanie*, „*Respectus Philologicus*”, 2015, nr 27 (32).
- Caban W., *Służba rekrutów Królestwa Polskiego w armii carskiej w latach 1831-1873*, Warszawa 2001.
- Caban W., *Służba wojskowa uczestników powstania listopadowego na Syberii i Kaukazie w latach 1831/32-1861*, [w:] *Polska a Syberia. Spotkania dwóch światów. Materiały z konferencji naukowej, Łódź 1-2 marca 2001*, red. A. Lech, Łódź 2001.
- Caban W., *Służba wojskowa Polaków na Kaukazie w latach 1831-1856*, [w:] *W kraju i na wychodźstwie. Księga pamiątkowa ofiarowana Profesorowi Sławomirowi Kalembce w sześćdziesięciopięciolate urodzin*, red. Z. Karpus, N. Kasperek, L. Kuk, J. Sobczak, Toruń–Olsztyn 2001.
- Caban W., *Służba wojskowa Żydów z Królestwa Polskiego w armii carskiej w latach 1832-1873*, [w:] *Spółeczeństwo, armia i polityka w dziejach Polski i Europy. Studia z dziejów politycznych i wojskowych dedykowane Profesorowi Benonowi Miśkiewiczowi z okazji jubileuszu siedemdziesięciolecia urodzin*, red. A. Czubiński, B. Lapis, C. Łuczak, Poznań 2002.
- Caban W., *Stanowisko Polaków z carskiego korpusu oficerskiego wobec powstania styczniowego*, [w:] *W obcym mundurze. Między irredentą a kolaboracją. Postawy społeczeństwa polskiego w latach niewoli*, red. L. Michalska-Bracha, M. Korybut-Marciniak, Warszawa 2013.
- Caban W., *Szkołnictwo elementarne na ziemi kielecko-radomskiej (1809-1862)*, Kielce 1983.
- Caban W., *W niewoli u Szamila*, „*Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska, Sectio F*”, 2005, vol. 60.
- Caban W., *W służbie imperium, czy ofiary imperium? Polacy w carskim korpusie oficerskim w XIX wieku*, [w:] *Ofiary imperium. Imperia jako ofiary. 44 spojrzenia*, red. A. Nowak, Warszawa 2010.
- Caban W., *Wkład oficerów Polaków i osób polskiego pochodzenia w rozwój rosyjskiej nauki w XIX wieku*, „*Wrocławskie Studia Wschodnie*”, t. 15, 2011.

- Caban W., *Wokół kwestii wcielania żołnierzy powstania listopadowego do armii carskiej*, [w:] *Wokół powstania listopadowego. Zbiór studiów*, red. H. Chudzio i J. Pezda, Kraków 2014.
- Caban W., *Wpływ służby Polaków w armii carskiej na świadomość narodową w dobie międzypowstaniowej*, [w:] *Przełomy w historii. XVI Powszechny Zjazd Historyków Polskich. Pamiętnik*, t. 2, cz. 2, Toruń 2000.
- Caban W., *Z Orenburga do Paryża. Bronisław Zaleski 1820-1880*, Kielce 2006.
- Caban W., *Zsyłka Polaków na Syberię w XIX wieku. Przegląd publikacji polskich i rosyjskich/radzieckich*, „Przegląd Historyczny”, t. 105, 2014, z. 4.
- Caban W., Legieć J., *Poles in the Imperial Russian Army in the 19th Century. Number and Distribution*, [w:] *Russia: of the Tsars, of Bolsheviks, of the New Times*, Warszawa 2013.
- Caban W., Michalska-Bracha L., *Kobiety powstania styczniowego na Syberii. Zesłanki do Ussola i Kunguru*, [w:] *Postawy i aktywność kobiet w czasie powstania styczniowego 1863-1864*, red. T. Kulak, J. Dufurat, M. Piotrowska-Marchewa, Wrocław 2013.
- Caban W., Michalska-Bracha L., „Orenburski domek” Stanisława Miaskowskiego. *Z badań nad lwowską kolekcją listów zesłańca postyczniowego (1863-1867)*, [w:] *Zesłańcy postyczniowi w Imperium Rosyjskim. Studia dedykowane profesor Wiktorii Śliwowskiej*, red. E. Niebelski, Lublin–Warszawa 2008.
- Czapska M., *Prywatne szkoły średnie w Królestwie Polskim w latach 1831-1862*, Kielce 2002.
- Djakow W., *Polscy przyjaciele Tarasa Szewczenki*, Warszawa 1964.
- Ewidencja poborowych i rezerwistów w Królestwie Polskim w latach 1874-1914*, [w:] *Dzieje biurokracji*, t. 4, cz. 1, red. A. Górak, K. Latawiec, D. Magier, Lublin–Siedlce 2011.
- Korupcja w rosyjskim aparacie poborowym Królestwa Polskiego po wprowadzeniu powszechnego obowiązku służby wojskowej*, [w:] *Dzieje biurokracji*, t. 5, cz. 1, red. A. Gaca, A. Górak, Z. Naworski, Lublin–Toruń–Wrocław 2013.
- Kozłowski E., *Armia*, cz. 2, *W armii rosyjskiej*, [w:] *Przemiany społeczne w Królestwie Polskim 1815-1864*, red. W. Kula, J. Leskiewiczowa, Wrocław 1979.
- Kozłowski E., *Służba Polaków w szeregach armii rosyjskiej (1832-1862)*, [w:] *Spółczesność Polskie XVIII i XIX wieku*, red. W. Kula, J. Leskiewiczowa, t. 6, Warszawa 1974.
- Kuczyński A., *Syberia. 400 lat polskiej diaspory*, Krzeszowice 2007.
- Kula E., *Główny Instytut Pedagogiczny w Sankt Petersburgu (1828-1859) i jego rola w kształceniu nauczycieli dla szkół Królestwa Polskiego*, „Rozprawy z Dziejów Oświaty”, t. 47, 2010.
- Kula E., *Hrabia Dmitrij Andriejewicz Tołstoj (1823-1889) i jego reformatorska działalność oświatowa*, „Pedagogika”, red. K. Rędziński, M. Łopot, t. 22, 2014.
- Kula E., *Nauczyciele Rosjanie w szkołach średnich Królestwa Polskiego w okresie przejściowym (1864-1873)*, „Pedagogika”, red. K. Rędziński, M. Łopot, t. 23, 2014.

- Kula E., *Polityka kadrowa wobec nauczycieli gimnazjalnych w Królestwie Polskim w okresie przejściowym (na przykładzie gimnazjum w Radomiu)*, [w:] *Szkice z dziejów radomskiej oświaty*, red. A. Duszyk, K. Latawiec, Radom 2014.
- Kula E., *Wychowankowie prawosławnych akademii duchownych uczący w szkołach średnich w Królestwie Polskim w okresie przejściowym*, [w:] *Człowiek – Idea – Dzieło. Prace dedykowane Pani Profesor Stefanii Walasek*, red. B. Jędrychowska, Wrocław 2013.
- Kula E., *Zwierzchnicy gimnazjum męskiego w Kielcach w okresie przejściowym 1864-1873*, „*Studia Pedagogiczne Akademii Świętokrzyskiej*”, t. 14, 2003.
- Kulik M., Legieć J., *O udziale Polaków w wojnie rosyjsko-japońskiej (wybrane problemy)*, [w:] *Mity i legendy w polskiej historii wojskowości*, t. 1, red. W. Caban i J. Smoliński przy współudziale J. Żaka, Kielce 2014.
- Legieć J., *Działalność Komitetu Aleksiejewskiego w Królestwie Polskim 1904-1915 (na przykładzie guberni kieleckiej)*, [w:] *Dobroczynność i pomoc społeczna na ziemiach polskich w XIX, XX i na początku XXI wieku*, red. M. i M. Przeniosło, t. 2, Kielce 2010.
- Legieć J., *Działalność Komitetu Wielkiej Księżnej Elżbiety w Królestwie Polskim w latach 1914-1915*, [w:] *Dobroczynność i pomoc społeczna na ziemiach polskich w XIX, XX i na początku XXI wieku*, t. 1, red. M. Przeniosło, Kielce 2008.
- Legieć J., *Mobilizacja armii rosyjskiej w czasie wojny z Japonią (1904-1905). Aspekty wojskowe, społeczne i ekonomiczne*, „*Almanach Historyczny*”, t. 14, 2013.
- Legieć J., *Organizacja pomocy dla rodzin żołnierzy armii rosyjskiej w czasie I wojny światowej*, [w:] *Od Rosji po Bliski Wschód*, red. D. Rogut, Zelów 2010.
- Legieć J., *Polscy rekruci w armii rosyjskiej w latach 1874-1913 – liczebność i rozmieszczenie*, „*Wrocławskie Studia Wschodnie*”, t. 14, 2010.
- Legieć J., *Służba rekrutów z Królestwa Polskiego w armii rosyjskiej w latach 1874-1913*, Kielce 2013.
- Legieć J., *Wyżywienie żołnierzy armii rosyjskiej na przelomie XIX i XX wieku*, „*Wrocławskie Studia Wschodnie*”, t. 14, 2013.
- Legieć J., Wiech S., *Problem przesiedleń chłopów Królestwa Polskiego na Syberię w drugiej połowie XIX i na początku XX wieku*, „*Almanach Historyczny*”, t. 14, 2013.
- Łukawski Z., *Ludność polska w Rosji 1863-1914*, Wrocław–Warszawa–Kra-ków 1978.
- Massalski A., *Dyrektorzy szkół średnich w Królestwie Polskim w latach 1833-1862. Szkic historyczno-społeczny*, „*Kieleckie Studia Pedagogiczne i Psychologiczne*”, t. 11, 1996.
- Massalski A., *Nauczyciele szkoły powiatowej w Sandomierzu w latach 1833-1862*, „*Notatnik Sandomierski*”, 1993, nr 5.

- Massalski A., *Nauczyciele szkół średnich rządowych Królestwa Polskiego (1833-1862). Próba wstępnej charakterystyki społeczności*, „Acta Universitatis Wratislaviensis”, nr 1736, Prace Pedagogiczne, t. 107, Wrocław 1995.
- Massalski A., *Nauczyciele szkół średnich rządowych męskich w Królestwie Polskim 1833-1862*, Warszawa 2007.
- Massalski A., *Nauczyciele szkół średnich w okresie międzypowstaniowym w miasteczkach Królestwa Polskiego*, [w:] *Miasteczka polskie w XIX i XX wieku. Z dziejów formowania się społeczności*, red. R. Kołodziejczyk, Kielce 1992.
- Massalski A., *Tajny raport Pawła Muchanowa dla ministra A. S. Norowa z r. 1856. Przyczynek do dziejów oświaty polskiej w okresie międzypowstaniowym*, „Przegląd Historyczny”, t. 89, 1998, z. 3.
- Massalski A., *Szkolnictwo średnie Kielc do roku 1862*, Kielce 1983.
- Massalski A., *Szkoły średnie rządowe męskie na ziemi kielecko-radomskiej w latach 1833-1862*, Kielce 2001.
- Massalski A., *Zwierzchnicy rządowych szkół średnich w Królestwie Polskim w latach 1833-1862*, Kielce 2004.
- Nowak M., *Aktywność polityczna lidera prawego skrzydła kieleckich ugodowców – Jana Popiela (1836-1911) w okresie kampanii wyborczej do Dumy Państwowej w latach 1906-1907*, [w:] *Z dziejów pewnego eksperymentu. Parlamentaryzm rosyjski na progu XX stulecia w kontekście kształtowania się świadomości politycznej narodów imperialnej Rosji*, red. A. Duszysz, K. Łatawiec, M. Mądziak, Radom 2008.
- Nowak M., *Aktywność polityczna Zygmunta Wielopolskiego – z dziejów myśli ugodowej w Królestwie Polskim w drugiej połowie XIX wieku*, Kielce 2013.
- Nowak M., *Aktywność zachowawczych środowisk ziemiańskich guberni kieleckiej w czasie wyborów do rosyjskich dum państwowych w okresie rewolucji 1905-1907*, [w:] *Lokalne społeczności a konstytucje i uchwały sejmowe. Z dziejów parlamentaryzmu między Wisłą a Pilicą*, red. J. Muszyńska, J. Pielas, Kielce 2009.
- Nowak M., *Królestwo Polskie w systemie ustrojowym Rosji w świetle poglądów Zygmunta Wielopolskiego (1833-1902)*, [w:] *Między Historią a Prawem*, red. P. Leszczyński, R. Nir, M. Szczerbiński, Gorzów Wielkopolski 2007.
- Opera et studio. Wizerunek nauczycieli rządowych szkół średnich w Królestwie Polskim w latach 1862-1873*, Kielce 2012.
- Polak w carskim mundurze. Wspomnienia Aleksandra Skolimowskiego (1817-1895)*, wstęp, oprac. i red. W. Caban, J. Szczepański, tłum. Ł. Guldon przy współpracy W. Cabana i J. Szczepańskiego, Kielce 2015.
- Rada Wychowania Publicznego w Królestwie Polskim w latach 1845-1850. Protokoły posiedzeń*, t. 1: *Lata 1845 i 1846*, wybór i oprac. E. Kula, A. Massalski, Łódź–Kielce 2014.
- Rada Wychowania Publicznego w Królestwie Polskim w latach 1845-1850. Protokoły posiedzeń*, t. 2: *Lata 1848-1850*, wybór i oprac. E. Kula, A. Massalski, Łódź–Kielce 2015.
- Różiewicz J., *Polsko-rosyjskie powiązania naukowe (1725-1918)*, Wrocław 1984.

- Sapargalijew G., Djakow W., *Polacy w Kazachstanie w XIX wieku*, Warszawa 1982.
- Smorodinow W. G., *Moja służba w Warszawskim Okręgu Naukowym i zdarzenia ze szkolnego życia. Wspomnienia pedagoga*, oprac. W. Caban, B. Drozdowska, Kielce 2003.
- Sprawa Georgija Kolesnikowa we Włodawie. Przyczynek do dziejów korupcji w Urzędach ds. Powinności Wojskowej w Królestwie Polskim*, [w:] *Włodawa. Szkice z dziejów miasta w XX stuleciu*, red. M. Bem, A. Duszyk, K. Latawiec, Włodawa 2012.
- Sytuacja polityczna Królestwa Polskiego w świetle tajnych raportów naczelników Warszawskiego Okręgu Żandarmerii z lat 1867-1872 i 1878*, oprac. S. Wiech, W. Caban, Kielce 1999.
- Szabat B., *Szkolnictwo początkowe Kielc i powiatu kieleckiego w latach 1864-1915*, Kielce 1983.
- Szabat B., *Walka o szkołę polską w okresie rewolucji 1905-1907 w guberni kieleckiej*, Kielce 2001.
- Szczepański J., *Czy polityka księcia Ksawerego Druckiego-Lubeckiego wobec Rosji była realistyczna?*, [w:] *Lojalizm czy realizm? Polacy wobec władzy rosyjskiej w XIX wieku*, red. M. Nowak, J. Szczepański, Warszawa 2013.
- Szczepański J., *Książe Ksawery Drucki-Lubecki (1778-1846)*, Warszawa 2008.
- Szczepański J., *Nowe rosyjskie badania nad epoką Mikołaja I (przy okazji lektury prac L. W. Wyskoczkowa: Imperator Mikołaj I: Człowiek i monarcha (Sankt-Petersburg 2001) i Mikołaj I (Moskwa 2006))*, „Wrocławskie Studia Wschodnie”, t. 13, 2009.
- Szczepański J., *W mundurze członka rosyjskiej Rady Stanu. Petersburski rozdział w działalności Ksawerego Druckiego-Lubeckiego (1830-1846)*, [w:] *Między irredentą a kolaboracją. Postawy społeczeństwa polskiego w latach niewoli – „W obcym mundurze”*, red. L. Michalska-Bracha, M. Korybut-Marciniak, Warszawa 2013.
- Szczepański J., *Wielki Książe Konstanty a sprawa polska. Przy okazji lektury rosyjskiej biografii wielkiego księcia Konstantego*, „Studia Historyczne”, t. 51, z. 2 (202).
- Śliwowska W., *Zesłańcy polscy w Imperium Rosyjskim w pierwszej połowie XIX wieku*, Warszawa 1998.
- Śliwowska W., Caban W., *Polacy w carskim korpusie oficerskim w latach 1832-1873. Stan i potrzeby badań*, [w:] *Polacy i osoby polskiego pochodzenia w siłach zbrojnych i policji państw obcych*, red. A. i Z. Judyccy, Toruń 2001.
- Urzędy ds. Powinności Wojskowej w Królestwie Polskim w latach 1874-1914*, [w:] *Dzieje biurokracji na ziemiach polskich*, t. 1, red. A. Górak, I. Łuć i D. Magier, Lublin–Siedlce 2008.
- Urzędy naczelników wojskowych w Królestwie Polskim*, [w:] *Dzieje biurokracji*, t. 3, cz. 1, red. A. Górak, K. Latawiec, D. Magier, Lublin–Siedlce 2010.
- Urzędy naczelników wojskowych w Radomiu po powstaniu styczniowym*, [w:] *Wojsko w Radomiu od średniowiecza po czasy współczesne*, red. D. Kupisz, Radom 2008.

- Wiech S., *Administracja rosyjska Królestwa Polskiego wobec wizyty cesarza Franciszka Józefa w Krakowie w 1880 r.*, „Kwartalnik Historyczny”, t. 112, 2005, z. 4.
- Wiech S., *Arystokracja Królestwa Polskiego w świetle ocen carskiej policji politycznej (1864-1914)*, [w:] *Dwór – wieś – plebania na ziemiach polskich w XIX i XX wieku. Profesorowi Mieczysławowi B. Markowskiemu w trzydziestolecie pracy naukowej*, red. W. Caban, R. Renz, M. Przeniosło, J. Gąpys, Kielce 2003.
- Wiech S., *Echa powstania listopadowego w raportach naczelnika III Oddziału Własnej Jego Cesarskiej Mości Kancelarii generała Aleksandra Benkendorfa*, [w:] *Na szlakach powstania listopadowego*, red. N. Kasparek, A. Szmyt, Olsztyn 2014.
- Wiech S., *Epoka reakcji i „pieriedyszki”. Wileńscy generałowie-gubernatorzy wobec problemu polskiej własności ziemskiej w latach 1864-1884*, „Kwartalnik Historyczny”, t. 115, 2008, nr 2.
- Wiech S., *Kwestia Kościoła greckokatolickiego w polityce władz rosyjskich po upadku powstania styczniowego*, [w:] *Ofiary imperium. Imperia jako ofiary. 44 spojrzenia*, red. A. Nowak, Warszawa 2010.
- Wiech S., *Ludność żydowska Królestwa Polskiego w świetle raportów żandarmerii (1866-1896)*, [w:] *Ortodoksja. Emancypacja. Asymilacja. Studia z dziejów ludności żydowskiej na ziemiach polskich w okresie rozbiorów*, red. K. Zieliński, M. Adamczyk-Garbowska, Lublin 2003.
- Wiech S., *Lustracje urzędników administracji państwowej Królestwa Polskiego w latach 1866-1873*, [w:] *Między irredentą a kolaboracją. Polacy w czas zaborów wobec obcych władz i systemów politycznych*, red. S. Kalembka, N. Kasparek, Olsztyn 2001.
- Wiech S., *Memoriały generałów-gubernatorów jako źródło historyczne. Uwagi na temat funkcjonowania kancelarii generałów-gubernatorów, wartości poznawczej dokumentów oraz edycji źródeł*, [w:] *Teoria i praktyka edytorstwa źródeł XIX wieku*, red. J. Sikorska-Kulesza, Warszawa 2015 [w druku].
- Wiech S., *Motyw powstania styczniowego w raportach żandarmerii Królestwa Polskiego (1866-1896)*, [w:] *Epilog styczniowej insurekcji 1863 roku*, red. E. Niebelski, Lublin 2006.
- Wiech S., *Między pragmatyzmem a serwilizmem. Charakterystyka postaw i zachowań urzędników Królestwa Polskiego po upadku powstania styczniowego w ocenie carskiej policji politycznej*, [w:] *Między irredentą a kolaboracją. Postawy społeczeństwa polskiego w latach niewoli – „W obcym mundurze”*, red. L. Michalska-Bracha, M. Korybut-Marciniak, Warszawa 2013.
- Wiech S., *Napływ, obecność i znaczenie Rosjan w administracji Królestwa Polskiego w drugiej połowie XIX w.*, „Вісник лагунского національного університету імені Тараса Шевченка”, 2012, № 21, ч. 2.
- Wiech S., *Notatka Aleksandra Koszelowa o sprawach Królestwa Polskiego z 1866 r.*, [w:] *Unifikacja za wszelką cenę. Sprawy polskie w polityce rosyjskiej*

- na przełomie XIX i XX wieku. Studia i materiały*, red. A. Szwarc, P. Wieczorkiewicz, Warszawa 2002.
- Wiech S., „O wojnę powszechną ... prosimy Cię Panie”. *Żandarmeria rosyjska wobec groźby wybuchu wojny europejskiej*, [w:] *Spółeczeństwo polskie w dobie I wojny światowej i wojny polsko-bolszewickiej*, red. R. Kołodziejczyk, Kielce 2001.
- Wiech S., *Organizacja, działalność i walka żandarmerii o miejsce w strukturze władz Królestwa Polskiego po upadku powstania styczniowego (1864-1900)*, [w:] *Rosja i Europa Wschodnia: „imperiolgia” stosowana*, red. A. Nowak, Kraków 2006.
- Wiech S., *Pod naporem prawosławia. Z dziejów oporu unitów w Królestwie Polskim i na zesłaniu*, „Kwartalnik Historyczny”, t. 117, 2010, z. 3.
- Wiech S., *Projekt organizacji rosyjskich służb agenturalnych w Królestwie Polskim w 1897 r. skierowanych do walki z polskim ruchem narodowym i robotniczym*, „Przegląd Historyczny”, t. 89, 1998, z. 4.
- Wiech S., *Raport naczelnika Warszawskiego Okręgu Żandarmerii gen. Płato-Fredericksa z 1867 r. o stanie politycznym Królestwa Polskiego*, „Czasy Nowożytnie”, t. 3, 1997.
- Wiech S., *Raport naczelnika Warszawskiego Okręgu Żandarmerii o sytuacji politycznej Królestwa Polskiego w 1868 r.*, „Przegląd Historyczny”, t. 89, 1998, z. 1.
- Wiech S., *Rola i udział żandarmerii w walce z Kościołem rzymskokatolickim w Królestwie Polskim w latach 1864-1905*, „Kwartalnik Historyczny”, t. 107, 2000, nr 1.
- Wiech S., *Rosyjski korpus administracyjny w dziele likwidacji odrębności Królestwa Polskiego (1866-1896). Ogląd w świetle materiałów żandarmerii*, [w:] *Między Odrą i Dnieprem. Wyznania i narody*, cz. 2, red. T. Stegner, Gdańsk 2000.
- Wiech S., *Rosyjski personel urzędniczy w Kielcach w II połowie XIX wieku*, [w:] *Kielczanie w życiu miasta i regionu w XIX i XX wieku*, red. U. Oettingen, Kielce 2006.
- Wiech S., *Służba Polaków w żandarmerii Królestwa Polskiego w latach 1815-1896*, [w:] *Księga pamiątkowa ofiarowana Profesorowi Sławomirowi Kalembce w sześćdziesięciopięciolate urodzin*, red. Z. Karpus, N. Kasparek, L. Kuk, J. Sobczak, Toruń–Olsztyn 2001.
- Wiech S., *Spółeczeństwo Królestwa Polskiego w oczach carskiej policji politycznej (1866-1896)*, Kielce 2002.
- Wiech S., *Stosunek władz rosyjskich do duchowieństwa rzymskokatolickiego w Królestwie Polskim w latach 1864-1905*, „Almanach Historyczny”, t. 6: *Kościół w życiu narodu i państwa polskiego. Prace ofiarowane Księdzu Profesorowi Danielowi Olszewskiemu w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, Kielce 2004.
- Wiech S., *Sybiracy w administracji Królestwa Polskiego w pierwszym dziesięcioleciu po upadku powstania styczniowego*, [w:] *Polacy w nauce*,

- gospodarce i administracji na Syberii w XIX i na początku XX wieku*, red. A. Kuczyński, Wrocław 2007.
- Wiech S., *Urząd generał-gubernatora w Rosji i w Królestwie Polskim*, „Czasopismo Prawno-Historyczne”, t. 59, 2007, z. 1.
- Wiech S., *Uwagi na temat funkcjonowania Kancelarii Warszawskiego Generała-Gubernatora u schyłku XIX i na początku XX wieku*, [w:] *Dzieje biurokracji na ziemiach polskich*, t. VI, red. A. Górak, Lublin 2015 [w druku].
- Wiech S., *Walka o dusze czy o narodowość? Polityka rosyjska wobec Kościoła greckokatolickiego w Królestwie Polskim w latach 1864-1905*, „Nasza Przeszłość”, t. 92, 1999.
- Wiech S., *Walka o wpływy na tajną policję i agenturę Królestwa Polskiego w latach 1866-1900*, „Kwartalnik Historyczny”, t. 106, 1999, z. 2.
- Wiech S., *Warszawscy generał-gubernatorzy w systemie zarządzania Królestwem Polskim*, [w:] *Dzieje biurokracji na ziemiach polskich*, t. 1, red. A. Górak, I. Łuć, D. Magier, Lublin–Siedlce 2008.
- Wiech S., *Władze carskie wobec przemian społeczno-gospodarczych wsi Królestwa Polskiego w dobie pouwłaszczeniowej (1864-1914)*, „Studia Ekonomiczno-Społeczne”, t. 5, 2004.
- Wiech S., *Władze Królestwa Polskiego wobec byłych zesańców i emigrantów – uczestników powstania styczniowego (1863-1883)*, [w:] *Zesańcy postyczniowi w Imperium Rosyjskim. Studia dedykowane Profesor Wiktorii Śliwowskiej*, red. E. Niebelski, Lublin–Warszawa 2008.
- Wiech S., Caban W., *Misja polityczna W. G. Smorodinowa w Królestwie Polskim w drugiej połowie XIX i na początku XX w.*, [w:] *Unifikacja za wszelką cenę. Sprawy polskie w polityce rosyjskiej na przełomie XIX i XX wieku. Studia i materiały*, red. A. Szwarz, P. Wieczorkiewicz, Warszawa 2002.
- Vex C., *Католическое духовенство и Январское восстание в глазах и документах жандармерии Царства Польского*, [w:] *К 150-летию Январского восстания в Польше: Польские ссыльные в Новгородской губернии. Сборник материалов международной научной конференции*, Великий Новгород 2013.
- Vex C., Легеч Я., *Поляки в Тюмени в конце XIX века и празднование ими сотой годовщины рождения Адама Мицкевича в свете писем Ю. Краевского*, [w:] *Сибирская деревня: история, современное состояние, перспективы развития, cz. 2: Материалы X Международной научно-практической конференции, посвященной 60-летию освоения целинных и залежных земель (Омск, 23-26 апреля 2014)*, ред. Т. Н. Золотова, В. В. Слабодцкая, Н. А. Томилова, Омск 2014.
- Vex C., Легеч Я., *Поляки в Тюмени в конце XIX века и празднование ними сотой годовщины рождения А. Мицкевича в свете писем Ю. Краевского*, [w:] *Сибирская деревня: История, современное состояние, перспективы развития, cz. 3*, Омск 2014.

- Вех С., Легеч Я., *Проблема переселений крестьян Царства Польского в Сибирь во второй половине XIX – начале XX века*, [w:] *Сибирская деревня: история, современное состояние, перспективы развития. Сборник научных трудов*, cz. 1, Омск 2012.
- Вех С., *Русские в провинции и в столице Королевства Польского во второй половине XIX века*, [w:] *Столица и провинция в истории России и Польши. К пятидесятилетию Соглашения о научном сотрудничестве между Российской академией наук и Польской академией наук*, ред. Н. А. Макаров, Л. П. Марней, Б. В. Носов, Москва 2008.
- Вех С., *Русские в Царстве Польском во второй половине XIX в. и начале XX в.*, „*Studia Slavica et Balcanica Petropolitana*”, 2013, nr 2.
- Вех С., *Ссылка участников январского восстания в свете воспоминаний Василия Берви-Флеровского*, Омск 2015 [w druku].
- Вех С., *Январское восстание 1863 г. в воспоминаниях петроковского губернатора К. К. Миллера*, [w:] *Польское Январское восстание 1863 года и исторические судьбы России и Польши*, ред. Н. А. Макаров, Л. П. Марней, Б. В. Носов, Москва 2014.
- Вех С., *Публикация и познавательная ценность источников военного и полицейского происхождения в изучении истории польских земель в составе Российской империи во второй половине XIX века*, [w:] *Сотрудничество российских и польских историков: достижения, проблемы, перспективы. Изучение и публикация исторических источников в России и Польше*, ред. Н. А. Макаров, Москва 2011.
- Легеч Я., *Солдаты из Царства Польского в Русской армии во время Русско-турецкой войны 1877-1878*, [w:] *Генерал М. Д. Скобелев и его время (к 170-летию со дня его рождения)*, ред. П. В. Акулшин, И. Н. Гребенкин, Рязань 2014.
- Легеч Я., *Частные мобилизации в Царстве Польском во время русско-японской войны*, [w:] *Военная история России XIX-XX веков. Сборник научных статей*, ред. А. В. Аранович, Санкт-Петербург 2011.
- Микитюк В. П., Мосунова Т. П., Неклюдов Е. Г., *Род Поклевских-Козелл*, Екатеринбург 2014.
- Мулина С. А., *Мигранты поневоле. Адаптация ссыльных участников польского восстания 1863 года в Западной Сибири*, Санкт-Петербург 2012.
- Островский Л. К., *Поляки в Западной Сибири (1890-е–1930-е годы)*, Новосибирск 2011.
- Поляки в Петербурге в первой половине XIX века*, сост. и комментарии А. И. Федуты, Москва 2010.
- Смирнова Т. М., *Польские общества в Санкт-Петербурге. Конец XIX – начало XX века*, Санкт-Петербург 2013.
- Цаван В., *Польские ссыльные в Западной Сибири в XIX веке. Идеи выживания и освобождения*, [w:] *Сибирская деревня. История, современное состояние, перспективы развития*, cz. 1, Омск 2014.

- Цаван В., Михальская-Браха Л., *Женщины-польки в Сибири после Январского восстания (на примере женщин сосланных в Усолье и Кунгур)*, [w:] *Поляки в Сибири: от повстанцев 1863 г. до современной Полонии*, ред. С. Леончик, Красноярск 2014.
- Цаван В., Михальская-Браха Л., *Образ Сибири в воспоминаниях крестьянина Игнация Дрыгаса, сосланного после восстания 1863 года*, [w:] *Сибирская деревня. История, современное состояние, перспективы развития*, cz. 1, Омск 2012.
- Цаван В., *Поляки в российских военно-учебных заведениях в XIX веке. Мотивы поступления и карьеры*, [w:] *История польско-российских отношений в сфере науки*, ред. Н. А. Макаров, Москва 2010.
- Цаван В., *Русские учителя в Королевстве Польском в XIX – начала XX века (столица – провинция)*, [w:] *Столица и провинция в истории России и Польши*, ред. Б. Носов, Москва 2008.
- Цаван В., *Сибирский дневник Юляна Глаубич Сабинского как источник жизни поляков ссыльных в Сибирь в I половине XIX в.*, [w:] *Сибирская деревня: история современное состояние, перспективы развития*, Омск 2010, s. 339-348.
- Щепанский Я., *Новые российские исследования эпохи Николая I (по материалам: Высочков Л. В. «Император Николай I: Человек и государь» (СПб., 2001) и «Николай I» (М., 2006)*, [w:] «Вестник Ленинградского государственного университета имени А. С. Пушкина. Научный журнал», т. 4, 2012, № 1, История.